

ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ

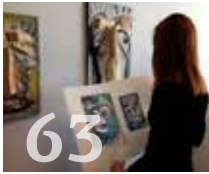
Α Γ Ω Γ Η

ΔΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

- ΣΧΟΛΙΑΣΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ 660/2018 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ
- ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ PROJECT ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΠΙΣΗΣ ΤΟΥ 2018 ΩΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ
- ΤΟΥΡΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ

Περιεχόμενα

ΣΧΟΛΙΑ.....61

ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Τῆς Συντάξεως.....63

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ 660/2018 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Τοῦ κ. Δημητρίου Βογιατζῆ.....72

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ PROJECT ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΠΙΣΗΣ ΤΟΥ 2018 ΩΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΕΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Τῆς κ. Εὐαγγελίας Τσαγκαρλή-Διαμάντη.....73

ΤΟΥΡΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ

Τοῦ κ. Ἡλίας Λιαμῆ.....80

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Τοῦ κ. Λεωνίδα Κατσίρα.....83

ΕΙΔΗΣΕΙΣ.....91

ΑΠ' ΟΣΑ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ.....92

Ὁ ἴδιος ὁ Σαῦλος θά γράψῃ στόν Τιμόθεο: «Εἰ μὴ πρῶτα διώκτης καί βλάσφημος καί ὑβριστής τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλά ὁ Θεός μέ ἠλέησε, διότι ὅ,τι ἔκαμα σάν ἄπιστος, ἀγνοῶν ἐποίησα, ἀπό ἄγνοια τό ἔκαμα» (Α΄ Τιμ. α΄ 13). Μπορεῖ μέσα στήν καρδιά τῶν σημερινῶν σκοτισμένων νά διατηρηθῆι ἡ καλή διάθεσις καί ὁ πόθος νά βροῦν τό δρόμο τοῦ Θεοῦ. Μπορεῖ ἡ συνειδησίς των νά μὴν ἔχη πωρωθῆν ἐντελῶς ἀπό τήν ἁμαρτία, ἀλλά νά παρουσιάσῃ ἀναλαμπές ὀρθοφροσύνης. Ὁ δέ Θεός ὁ «εἰπὼν φῶς ἐκ σκοτῶν λάμψαι» εἶναι ἰκανός μέ τῆς θείας του ἀγάπης νά λάμψῃ στίς καρδιές αὐτῶν τό φῶς τῆς γνώσεως τοῦ Χριστοῦ (Β΄ Κορ. δ΄ 6).

Οἱ ἀναμνηστικὲς τῆς Οἰκουμένης
ἐκδ. ΖΩΗ, Ἀθήναι 1958,

σελ. 114

ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ

Α Γ Ω Γ Η

ΔΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Ὅργανο τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν
Ἐγκριμένο ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἀριθμός Ἐγκρ. 1717/15.2.1952
Ἰδρυτής: **Ι. Θ. Κολιτσάρας** (†1989)

Ἐκδότης - Ἰδιοκτῆτης: **Χ.Ε.Ε.Α.**

Καρύτσον 14, 105 61 Ἀθήνα, Τηλ.-Fax: 210 32.27.100

Ἐπευθυνος σύμφωνα μέ τό νόμο καί ἐπιμελητής ἐκδόσεως:

Ἰωάννης Μαρκόπουλος, Διαγόρα 35, 153 44 Γέρακος, Τηλ.: 210 66.12.399

Διευθύνεται ἀπό Συντακτική Ἐπιτροπή

Δημιουργικό - Ἐκτύπωση

«**Λυχνία Α.Ε.**»

Ἀνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυλο Ἀχαρνῶν

Τ. 210 3410436, F. 210 3425967 • www.lyhnia.com, info@lyhnia.com

Τιμή τεύχους **1,50€**

Ἐτήσια συνδρομή: Ἐσωτερικοῦ-Κύπρου 10€, Ἐξωτερικοῦ 20€ • 25\$

Ἀθήνα - Ἰούνιος 2018

ΟΔΗΓΙΕΣ: Ἐπιστολές, συνεργασίες, ἐπιταγές, βιβλία καί ἄλλα ἐντυπα νά στέλνονται στό γραφεῖο τῆς Χ.Ε.Ε.Α., Καρύτσον 14, 10561 Ἀθήνα.

- Τό Γραφεῖο εἶναι ἀνοικτό κάθε ἑργασίμῃ ἡμέρᾳ ἀπό 9 π.μ. ἕως 1 μ.μ. Τεύχη τοῦ περιοδικοῦ πωλοῦνται στά βιβλιοπωλεῖα τῆς «ΖΩΗΣ» στήν Ἀθήνα καί σέ ἄλλες ἐπαρχιακές πόλεις, καθῶς καί στό γραφεῖο τῆς Χ.Ε.Ε.Α. στήν Ἀθήνα.
- Ἡ δημοσίευση τῶν ἀρθρῶν ἐγκρίνεται ἀπό τῆ Συντακτική Ἐπιτροπή. Μή δημοσιευμένα ἀρθρα δέν ἐπιστρέφονται. Ἡ Συντακτική Ἐπιτροπή διατηρεῖ τό δικαίωμα νά συντομεύει τά κείμενα ἢ νά δημοσιεύει τμηματικά τά μακρὰ κείμενα. Γι' αὐτό πρέπει τά ἀποστελλόμενα ἀρθρα νά μὴν ὑπερβαίνουν τίς 6-8 σελίδες. Στό περιοδικό δημοσιεύονται ἐργασίες σχετικές μέ θέματα Παιδαγωγικῆς καί Διδακτικῆς, ἀλλά καί μέ ἱστορικά ἢ ἄλλα ἐπίκαιρα θέματα. Ὅσοι θέλουν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τους, παρακαλοῦνται νά ἀποστέλουν δύο ἀντίτυπα, ἓνα γιά ἀπλή ἀγγελία καί γιά τῆ βιβλιοθήκη τῆς Ἐνώσεως καί ἄλλο γιά τόν μέλλοντα νά κάμει τήν βιβλιοπαρουσίαση. Ἡ Συντακτική Ἐπιτροπή ἔχει τό δικαίωμα νά μὴν ἐγκρίνει τῆ δημοσίευση βιβλιοκρισιῶν γιά βιβλία ἄσχετα μέ τό περιεχόμενο καί τῆ γραμμῆ τοῦ περιοδικοῦ. Τήν εὐθύνη γιά τά δημοσιευμένα κείμενα φέρουν οἱ συγγραφείς τους.

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Όπως είναι ευνόητο, η Ένωσή μας δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πορεία του μαθήματος των Θρησκευτικών. Τό δείχνει άλλωστε και η άρθρογραφία του περιοδικού μας.

Θέλουμε όμως να επισημάνουμε τό εξής, πού άποτελεί συμπέρασμα από την άνάλογη αντιμετώπιση άλλων συναφών ζητημάτων. Νομίζουμε λοιπόν, ότι είναι λάθος ή κατ' εξακολούθηση προσφυγή στην Έλληνική Δικαιοσύνη για τό μάθημα των Θρησκευτικών. Μπορεί νά έκδοθούν άποφάσεις οί όποίες είναι όρθές και σύμφωνες μέ την έπιθυμία μας και τό γενικό αίσθημα, αλλά και τό Σύνταγμα και τους νόμους, αλλά μās διαφεύγει κάτι βασικό. Τό «μαχαίρι» για

τους νόμους και τό Σύνταγμα τό έχει ή Πολιτεία. Όπως τροποποιήθηκε ό νόμος για τό σκοπό του Λυκείου (και άλλοι βεβαίως νόμοι) ή Πολιτεία είτε αυθαιρετώντας, είτε κάνοντας χρήση του δικαιώματός της, μπορεί νά προβεί σέ άναθεώρηση του Συντάγματος ή νά νομοθετήσει διαφορετικά από τά ισχύοντα σήμερα, και νά άποστερήσει την όποιαδήποτε προσδοκία δικαστικής δικαίωσης. Παραλείπουμε δέ και τό γεγονός, ότι ή Πολιτεία (δνλ. τό Ύπουργείο Παιδείας) δέν εφαρμόζει πάντοτε τις άποφάσεις και δέν συμμορφώνεται μ' αυτές, μέ τόν άπλό

άλλά και δόλιο τρόπο, μέ τόν νά μίν έπιβάλει τή συμμόρφωση των ύφισταμένων σχολικών μονάδων ή φορέων ή νά μίν παρακολουθεί και έλέγχει την εφαρμογή της. Άς φέρουμε δέ ως παράδειγμα για τους δυσπιστούντες, τό ζήτημα της άναγραφής του θρησκευάματος στους άπολυτήριους τίτλους Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου. Έχουν έλέγξει οί Δ/ντές Π/θμιας και Δ/θμιας Έκπαίδευσης άν οί άπολυτήριοι

τίτλοι άναγράφουν τό Θρήσκευμα, πού μέ Υ.Α. ύποχρεωτικά άναγράφεται; Παρατηρείται λοιπόν τό φαινόμενο, στους τίτλους νά άναγράφεται «Θρήσκευμα» αλλά νά μή συμπληρώνεται. Τέλος, νομίζουμε ότι ή συστράτευση όλων, Έκκλησίας, Θεολογικών Σχολών και Θεολόγων Έκπαιδευτικών για την πραγματική βελτίωση (και όχι δñθεν άναβάθμιση) της ποιότητας του μαθήματος, θά είναι ή καλύτερη «προσφυγή» και ή πλέον άποτελεσματική. Η βελτίωση δέν θά έλθει άπ' έξω -και κυρίως μέ δικαστική έντολή- αλλά από μέσα, διά της ποιότητας.

ΟΙ ΕΜΦΥΛΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Ευχάριστη έκπληξη αποτέλεσε η παρέμβαση με έπιστολή προς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας τῆς ομάδος «ΟΔΥΣΣΕΙΑ» καὶ ἡ κοινοποίησή της διὰ τῆς ἰστοσελίδας της, σχετικά με τὶς «ἔμφυλες ταυτότητες».

Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη ἐπιστολή της, ἀξίζουν ἰδιαίτερης προσοχῆς οἱ κάτωθι ἐπισημάνσεις:

* «δημιουργεῖται σύγχυση μεταξύ τῆς ἔννοιας τοῦ φύλου (πού ἀναφέρεται στὴν βιολογικὴ κατασκευὴ κάθε ἀτόμου) καὶ στὴν ἔννοια τοῦ γένους (πού ἀναφέρεται στὶς ἰδιότητες καὶ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν σὲ διαφορετικὲς κοινωνίες καὶ ἱστορικὲς περιόδους)»

** «ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ διαχωρισμὸς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀποτελεῖ στερεοτυπικὴ ἀντίληψη καὶ ὁδηγεῖ σὲ ἀνισότητες καὶ σὲ βία κατὰ τῶν γυναικῶν. Ἄγνοεῖται τὸ προφανές, ὅτι ἡ ἰσότητα δὲν εἶναι ταυτόσημη μετὰ τὴν ὁμοιότητα καὶ ὅτι ἡ διαφορὰ δὲν σημαίνει ἀνωτερότητα ἢ κατωτερότητα τοῦ ἑνὸς ἔναντι τοῦ ἄλλου»

*** «καθὼς τὸ θέμα τῶν ἔμφυλων ταυτοτήτων, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ πεδίο ἐπιστημονικῆς ἀντιπαράθεσης, ἀπαιτεῖ γνώσεις,

ὠριμότητα καὶ κριτικὴ ἱκανότητα ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν, θεωροῦμε ὅτι δὲν εἶναι κατὰλληλο νὰ διδαχθεῖ στὴν συγκεκριμένη ἡλικιακὴ ομάδα, τῶν παιδιῶν τοῦ Γυμνασίου»

Ἐν ὅλῳ τὸ κείμενο παρουσιάζει ἰδιαίτερο

ἐνδιαφέρον, ἔχει ἐπιστημονικὴ κατοχύρωση, καὶ γενικῶς εἶναι στὴν γραμμὴ πού πρέπει νὰ κινεῖται μιὰ νηφάλια κριτικὴ, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιχειρηματολογία δὲν μπορεῖ νὰ προσπεραστεῖ ἀδιάφορα καὶ διὰ τῆς σιωπῆς ἐκ μέρους τῶν κρατούντων.

Ἐπενθυμίζουμε στοὺς συνδρομητὲς καὶ συνδρομητρίες τοῦ περιοδικοῦ μας, τὴν ἀνανέωση τῶν συνδρομῶν τους,

ὥστε νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ μας.

Ἡ καταβολὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ στὰ κατὰ τόπους βιβλιοπωλεῖα τῆς «ΖΩΗΣ» ἢ στοὺς ἀντιπροσώπους.

Ἄν ἡ συνδρομὴ καταβληθεῖ μέσω ἠλεκτρονικῆς πληρωμῆς νὰ σημειώνεται τὸ ὄνομα τοῦ συνδρομητῆ.

Τὸ IBAN γιὰ τραπεζικὴ πληρωμὴ (Τράπεζα Eurobank) εἶναι:

GR 8002602010000930100366731

ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Τῆς Συντάξεως

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά κατὰ τὴν ὁποία τὸ ΣτΕ ἀσχολεῖται μὲ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν. Καὶ παλαιότερα μὲ ἀποφασί του εἶχε κρίνει ὡς ἀντισυνταγματικὴ τὴν μείωσι τῶν ὥρῶν διδασκαλίας στὴν Β' Λυκείου (ἀπόφασις 2176/1998). Προσφάτως ἐξεδόθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν οἱ ἀποφάσεις: 660/2018 καὶ 926/2018, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν τὰ νέα προγράμματα σπουδῶν στὰ Δημοτικά καὶ Γυμνάσια καὶ στὰ Λύκεια. Ἐπειδὴ, μάλιστα, μετὰ τὴν ἐκπαραθύρωσι τοῦ κ. Ν. Φίλη ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας ὁ διάδοχός του «ἐδιόρθωσε» σὲ ἐλάχιστα σημεῖα τὰ νέα προγράμματα σπουδῶν, ἀποδεχόμενος κάποιες ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔγιναν προσφυγές καὶ κατ' αὐτῶν τῶν προγραμμάτων, τὰ ὁποῖα στὴν οὐσία τοὺς ἐλάχιστα διαφέρουν ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Γιὰ τὰ διορθωμένα αὐτὰ προγράμματα ἀναμένονται ἄλλες δύο ἀποφάσεις τοῦ ΣτΕ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ἔχωμε σήμερα δύο ἀποφάσεις τοῦ ΣτΕ καὶ δύο ἀναμενόμενες, (οἱ ὁποῖες λόγῳ δεδικασμένου θὰ κινηθοῦν στὸ ἴδιο πνεῦμα), οἱ ὁποῖες κρίνουν ὡς ἀντισυνταγματικὰ τὰ νέα προγράμματα σπουδῶν τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν. Καὶ ἡ ἀντισυνταγματικότης τοὺς ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι τὰ συγκεκριμένα προγράμματα δὲν ἀναπτύσσουν τὴν (ὀρθόδοξο) θρησκευτικὴ συνείδησι τῶν μαθητῶν, ἀφοῦ τὸ περιεχόμενό τοὺς συχνὰ ἀντίκειται στὶς θεμελιώδεις ἀλήθειες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι τόσο ἐνθεῖα ἐπίκρισι τῶν προγραμμάτων σπουδῶν δὲν ἐτόλμησε νὰ κἀνῃ ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας

τῆς Ἑλλάδος ἀπεφάνθη σχετικῶς. Μόνον ἡ Πανελλήνιος Ἐνωση Θεολόγων καὶ μεμονωμένοι Ἱεράρχες, ἀλλὰ καὶ κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ θεολόγοι ἐπέκριναν τὰ ἐν λόγῳ προγράμματα

ὡς ἀνορθόδοξα - κακόδοξα καὶ ἀκατάλληλα πρὸς διδασκαλίαν τῶν ὀρθοδόξων μαθητῶν.

Οἱ ἀποφάσεις τοῦ ΣτΕ ἐχαρακτήρισθησαν ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτῆς τῶν προγραμμάτων ὡς «ἐπιστροφή στὸν Μεσαίωνα». Ὅλοι ὅσοι ἐπὶ χρόνια ἠγωνίζοντο γιὰ τὴν ἀλλοίωσι τοῦ χαρακτῆρος τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν τὰ ἔβαλαν μὲ τοὺς δικαστῆς τοῦ Ἄνωτάτου Δικαστηρίου, οἱ ὁποῖοι ἀπεκάλυψαν τὴν ἀσυμβατότητα τοῦ περιεχομένου τοῦ νέου μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν μὲ τὴν Ὁρθόδοξο πίστι καὶ ζωὴ καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν ἀντισυνταγματικότητά του.

Ἐνα πρῶτον ἐνδιαφέροντα σχολιασμὸ τῆς πρώτης ἀποφάσεως τοῦ ΣτΕ, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὰ προγράμματα σπουδῶν Δημοτικοῦ καὶ Γυμνασίου δημοσιεύομε στὴν συνέχεια. Ἐχει συνταχθῆ ἀπὸ τὸν παλαίμαχο ἐν ἐνεργείᾳ ἐκπαιδευτικὸ καὶ διδάκτορα Θεολογίας κ. Δημήτριο Βογιαντζῆ, τὸν ὁποῖο εὐχαριστοῦμε γιὰ τὸν κόπο του.

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ 660/2018 ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ

Τοῦ κ. **ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΟΓΙΑΤΖΗ**, Θεολόγου Καθηγητῆ,
Γραμματέα τοῦ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου τῆς Πανελληνίας
Ἑνώσεως Θεολόγων, δρ.Θεολογίας

Εἶναι γνωστό ὅτι ἐδῶ καί κάποιες δεκαετίες ἐξελίσσεται ἡ προσπάθεια τῆς υποβάθμισης καί τῆς οὐσιαστικῆς κατάρτησης τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στο ἑλληνικό σχολεῖο. Τό ἔργο αὐτό ἔχει ἀναλάβει μιὰ φαινομενικά ἐτερόκλητη συμμαχία, ἀριστερῶν, κεντρῶν καί δεξιῶν ὁπαδῶν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ καί τῆς ἀποδόμησης τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, πού ἐργάζεται ἐντατικά γιά νά ἀποδυναμώσει τοὺς πυλώνες τῆς ἐλληνικῆς ταυτότητας, τὴν ἐλληνική ἐθνική καί ὀρθόδοξη συνείδηση καί τὴ γλῶσσα. Οἱ κατὰ τὰ ἄλλα ἰδεολογικοί καί πολιτικοί ἀντίπαλοι, ὁμοιοῦν ὅταν μέ πάθος ἐπιτίθενται στὰ θέσμιμα τοῦ ἔθνους, ἄλλοι μέ τὴν ταυτότητα τοῦ ἀριστεροῦ, ἄλλοι ὡς εὐρωπαϊστὲς καί κάποιοι ὡς ἀνανεωτὲς καί ἐκσυγχρονιστὲς¹.

1. Χαρακτηριστικό τῶν ἰδεολογικῶν αὐτῶν ταυτίσεων εἶναι τό πρόσφατο (22/4/2018) σχόλιο τοῦ «φιλελεύθερου» δημοσιογράφου Σ. Κασιμάτη, μέ τίτλο «Εἶναι ἡ Ἑλλάδα» (<http://www.kathimerini.gr/955222/opinion/epikairothta/politikh/otan-hv-lakeia-svmfenei>). «Μεσαιωνική» ἔκρινε τὴν ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικράτειας ὁ Ν. Φίλης, μέ τὴν ὁποία ἀνατρέπονται οἱ ἀλλαγές πού εἶχε ἐπιφέρει στὸν τρόπο διδασκαλίας τῶν Θρησκευτικῶν. Τί ἐκπλήσσεται; Ἀφοῦ μεσαιωνική εἶναι, οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ Ἐκκλησία. Ἄν ἐπιμένει τόσο πολὺ στὸν τρόπο διδασκαλίας τῶν Θρησκευτικῶν εἶναι ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι μόνον ἡ ὑποχρεωτική κατάρτησις, μεταμφιεσμένη σέ μάθημα Θρησκευτικῶν, μπορεῖ νά συντηρεῖ τὴν κοσμική ἐξουσία της. Ἄν ἔπαυε ἡ ἐπίδραση τῆς μασκαρεμένης κατάρτησης μέσῳ τοῦ

Στὴν ἀνίερν αὐτὴ σύναξη (αὐτὴ) προσχώρησαν, δυστυχῶς, ἐδῶ καί κάποια χρόνια, μερικοί θεολόγοι καί ὀρισμένοι ἀρχιερεῖς. Τὰ κίνητρα τῶν νεόκοπων αὐτῶν μελῶν δέν εἶναι τῆς παρουσίας νά ἀναλυθοῦν, ὅμως ἡ ἰδεολογική τους ταύτιση καί συμπόρευση μέ τοὺς ἀποδομητὲς, παρά τίς φαιδρές ἀντιπαραθέσεις γιά τὰ μάτια τοῦ κόσμου, ἔχει πιά ἀποκαλυφθεῖ καί προκαλεῖ θλίψη καί ἀγανάκτηση σέ κάθε πολίτη πού ἀγαπᾷ καί νοιάζεται γιά τὴν Ἐκκλησία καί τὴν πατρίδα.

Ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση γεννᾶται καί διαμορφώνεται σταδιακά, πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς σχολικῆς ζωῆς, στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας.

Στό πλαίσιο αὐτό, ἡ ἀπόφαση 660/2018 πού κατήργησε τό ἰσχύον πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ νίκη στὸν ἀγῶνα γιά τὴν ἀποτροπὴ τῆς υποβάθμισης

σχολεῖο, μέσα σέ μιὰ γενιά ἡ Ἐκκλησία θά εἶχε πάρει τὴ θέση πού τῆς ἀρμόζει σέ μιὰ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ πολιτεία. Θά εἶχε ἀρθεῖ ἔτσι τό μεγαλύτερο ἐμπόδιο τῆς χώρας πρὸς τὸν Διαφωτισμό.

καί τῆς διάλυσής του. Στή συνέχεια θά παρουσιάσουμε καί θά σχολιάσουμε τά βασικά σημεῖα τῆς ἀποφάσεως καί ἐκτενέστερα τίς ἀπόψεις τῆς μειοψηφίας τοῦ ΣτΕ.

A. ΤΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΣ

Τά κυριότερα σημεῖα τοῦ σκεπτικοῦ εἶναι τά ἑξῆς:

1. Βασικό στοιχεῖο τῆς συνταγματικῆς παράδοσης τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἐπίκληση τῆς Ἁγίας Τριάδος καί ἡ ἀναφορά στό πραγματικό γεγονός τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας δηλαδή τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

2. Ἡ ἔννοια τῆς πρόβλεψης τοῦ ἄρ. 16, παρ. 2, εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων, δηλαδή τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως. Αὐτό συνάγεται:

α. Ἀπό τό πραγματικό γεγονός τῆς ἐπικρατοῦσας θρησκείας.

β. Ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ παραπάνω ἄρθρου τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 στους νόμους πού ἀκολούθησαν τήν ψήφισή του. Συγκεκριμένα οἱ βασικοί νόμοι τῆς ἐκπαίδευσης 309/1976 καί 1566/1985 (πού ἰσχύει μέχρι σήμερα) ὀρίζουν ὡς σκοπό τῆς παιδείας τήν καλλιέργεια τῆς ὀρθόδοξης συνείδησης.

γ. Ἀπό τό συνδυασμό τῆς πρόνοιαις τοῦ Συντάγματος μέ τήν πρόβλεψη τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου τῆς Σύμβασης τῆς Ρώμης γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα (ΕΣΔΑ) πού κατοχυρώνει τό δικαίωμα τῶν γονέων νά ἐξασφαλίζουν τήν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους σύμφωνα μέ τίς δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Συνεπῶς ἡ ἔρμηνεα τοῦ ἄρ. 16 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος κατά τήν πρόσφατη καί παλιότερη νομολογία δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση. Ὅπως τονίζουν ὀρισμένοι δικαστές τῆς πλειοψηφίας «ἡ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ

ὡς ἔγκυρης πρότασης νοσηματοδότησης τοῦ βίου ἐμφανίζεται ἱστορικά στήν Ἑλλάδα μέ τή χριστιανική ὀρθοδοξία».

3. Ἡ θρησκευτική συνείδηση γεννᾶται καί διαμορφώνεται σταδιακά, πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τῆς σχολικῆς ζωῆς, στους κόλπους τῆς οἰκογένειας. Κατά συνέπεια σκοπός τῆς παιδείας εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἤδη δεδομένης συνείδησης. Ἡ προσπάθεια ἀλλοίωσης καί κλονισμοῦ τῆς συνείδησης αὐτῆς «συνιστᾶ μορφή ὀμαδικοῦ προσπλυτισμοῦ ἰδιαιτέρως σοβαρή».

4. Τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ἀπευθύνεται ἀποκλειστικά στους ὀρθόδοξους μαθητές καί ὄχι στους ἑτερόδοξους ἀλλόδοξους ἢ ἄθεους, οἱ ὅποιοι διατηροῦν τό δικαίωμα τῆς ἀπαλλαγῆς, ἐφόσον τό ἐπιθυμοῦν. Γιά τους Ρωμαιοκαθολικούς, Ἰουδαίους καί Μουσουλμάνους μαθητές προβλέπεται διδασκαλία τοῦ οἰκείου δόγματος (ν. 4386/2016). Τό δικαστήριο σημειώνει σχετικά ὅτι «σύμφωνα μέ τήν συνταγματική ἀρχή τῆς ἰσότητος (ἄρθρο 4, παρ. 1 τοῦ Σ/τος) καί τίς διατάξεις τῶν ἄρθρων 9 καί 14 τῆς ΕΣΔΑ καί τῆς παρ. 1 τοῦ ΠΠΠ αὐτῆς, τό Κράτος δέν μπορεῖ ρυθμίζοντας τό περιεχόμενο τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, νά στερῆσει ἀπό τους μαθητάς πού ἀσπάζονται ὀρισμένη θρησκεία τό δικαίωμα, τό ὁποῖο ἀναγνωρίζει σέ μαθητές πού ἀνήκουν σέ ἄλλες θρησκείες, νά διδάσκονται ἀποκλειστικά τα δόγματα τῆς πίστεώς των (ὄχι δέ καί τά δόγματα ἄλλων θρησκειῶν)». Ἡ διάκριση αὐτή παραβιάζει κάθε ἔννοια δικαίου καί εἰσάγει διαφορετική μεταχείριση τῶν ὀρθοδόξων καί ἑτεροδόξων μαθητῶν.

5. Ἡ προστασία τοῦ δικαιώματος τῶν γονέων νά ἐκπαιδεύουν τά παιδιά τους σύμφωνα μέ τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ἐκτείνεται σέ ὄλο τό φάσμα τῶν μαθημάτων, ὅπου οἱ θρησκευτιολογικές καί φιλοσοφικές ἀναφορές δέν πρέπει νά ἔχουν χαρακτήρα κατηχητικό ἢ προσπλυτιστικό σέ κάποια ἄλλη θρησκεία ἢ ἰδεολογία.

6. Τό ἰσχύον πρόγραμμα δέν ὑπηρετεῖ τοὺς σκοποὺς πού τό Σύνταγμα θέτει γιατί: α. Εἶναι ἔλλιπές κατά τό περιεχόμενο, β. Ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ δέν εἶναι αὐτοτελής, ἀμιγής καί διακριτή σέ σχέση μέ αὐτή τῶν ἄλλων δογμάτων καί θρησκειῶν καί γ. δέν εἶναι ἐπαρκής ἀπό τήν ἄποψη τοῦ χρόνου πού διατίθεται. Διπλαδῆ τό δικαστήριο διαπιστώνει τήν ἀκαταλληλότητα τῆς θεματικῆς διάρθρωσης πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή σύγχυση καί τήν ἀποδυνάμωση τῆς συνοχῆς τῆς διδασκαλίας τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Σχετικά ἡ ἐλάσσωσις πλειοψηφία διαπιστώνει στό σκεπτικό της ὅτι στό πρόγραμμα κυριαρχεῖ ἡ θρησκευολογική ἐνημέρωση καί ὡς ἐκ τούτου παραβιάζεται ἡ ὑποχρέωση τῆς μετάδοσης «τοῦ βιώματος τοῦ ἱεροῦ ἀντλουμένου, κατά πρόσφορο τρόπο, ἀπό τή χριστιανική ὀρθοδοξία».

7. Γιά τό ζήτημα τῶν ἀπαλλαγῶν τόσο ἡ πλειοψηφία, ὅσο καί ἡ μειοψηφία τοῦ δικαστηρίου ἀναγνωρίζουν τό δικαίωμα αὐτό μόνο στοὺς ἑτερόδοξους, τοὺς ἀλλόδοξους καί τοὺς ἄθεους **καί θεωροῦν θεμιτή τήν ἀποκάλυψη τοῦ θρησκευάματος** γιά τήν ἄσκηση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ.

B. ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑΣ

Ἡ μειοψηφία τοῦ Δικαστηρίου, 5 στοὺς 20 δικαστές, προβάλλει ὀρισμένα ἀπό τά γνωστά ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιπάλων τοῦ μαθήματος, τά ὁποῖα θά σχολιάσουμε ἐκτενέστερα στή συνέχεια:

1. Οἱ μειοψηφήσαντες δικαστές ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ προμετωπίδα τοῦ Συντάγματος καί ἡ πρόβλεψη γιά τήν ἐπικρατοῦσα θρησκεία δέν ἐπηρεάζουν τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί δέν ὑπονοοῦν προνομιακή μεταχείριση τῶν ὀρθοδόξων ὡς πρὸς αὐτό. Καί τά δύο αὐτά εἶναι σωστά, ἀλλά δέν ἔχουν σχέση μέ τήν ὑπόθεση πού συζητεῖται.

Οἱ ἴδιοι ἐρμηνεύουν τό ἄρ. 16 παρ. 2 μέ διαφορετικό τρόπο καί σημειώνουν ὅτι ὡς «ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως» νοεῖται ἡ ἐξοικείωση τῶν μαθητῶν μέ τό θρησκευτικό φαινόμενο στήν ἱστορική του πορεία καί στή σύγχρονη πραγματικότητα, μέ ἔμφαση βεβαίως στήν παρουσίαση τῶν διδαγμάτων καί τῶν ἀρχῶν τῆς Ὀρθοδοξίας, διπλαδῆ τῆς «ἐπικρατοῦσας» θρησκείας μέ τήν προεκτεθεῖσα ἔννοια».

Ἡ θέσις αὐτή τῆς μειοψηφίας γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἔχει διατυπωθεῖ, ἐδῶ καί πολλά χρόνια, ἀπό συνταγματολόγους τοῦ κεντροαριστεροῦ χώρου, ὅπως οἱ Δ. Τσάτσος, Γ. Κουμάντος καί Γ. Σωτηρέλλης καί ἐπαναλαμβάνεται ἀπό σημερινούς ὑπουργούς². Πέρα ἀπό τίς ἀπόψεις τῆς πλειοψηφίας πού παραθέσαμε προηγουμένως καί συνιστοῦν τήν ὀρθή ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος, θά πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι τό «θρησκευτικό φαινόμενο» εἶναι μιὰ ἔννοια γενική τῆς ὁποίας ἡ πραγματική ἔκφραση εἶναι τά διάφορα θρησκευτά. Προφανῶς, ἡ «ἐξοικείωση» μέ μιὰ ποικιλία θρησκευμάτων καί ἠθικῶν συμπεριφορῶν νοεῖται ὄχι μόνο ὡς γνωστική, ἀλλά καί βιωματική. Ὅπως, ὁμως, ὑποστηρίζει ἡ ἐπικρατοῦσα σήμερα ἐπιστημονική θεώρηση, οἱ θρησκεῖτες εἶναι διακριτά καί αὐτόνομα συστήματα πού συγκροτοῦνται ἀπό δόγματα καί διδασκαλίες, διηγήσεις, λατρευτικές πράξεις, ἔθιμα, καλλιτεχνικά ἔργα, καθημερινές συνήθειες, ἠθικές ἐντολές καί συνοπτικά ἀπό ποικίλες μορφές ζωῆς. Ἐπιπλέον σέ ὅλες τίς μεγάλες θρησκεῖτες ὑπάρχουν, ὅπως καί στόν Χριστιανισμό, κλάδοι καί σχολές μέ ἀποκλίνουσες καί σέ μερικές περιπτώσεις διαμετρικά ἀντίθετες διδασκαλίες καί ἠθικές πρακτικές. Μέ βάση τή διαπίστωση αὐτή

2. Βλ Δ. Βογιατζῆ, «Θρησκευτικῶν ἀπολογίαι»: Πληροφορίες καί σκέψεις γιά τή θέσις τοῦ μαθήματος στήν Ἑλλάδα καί στήν Εὐρώπη, *Κοινωνία* τ. 44 (2002), 341-362 & 45 (2003), 4159 καί στήν ἱστ. http://agogi59.blogspot.gr/2013/01/blog-post_4937.html.

έξοικείωση, γνωστική και βιωματική, με μιά θρησκεία μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ένταξη του ατόμου στον κόσμο της και όπωσδήποτε δεν μπορεί να είναι αντικείμενο σχολικού μαθήματος ή έξοικείωση με πολλές διαφορετικές θρησκείες και τις παραλλαγές τους. Το έγχειρημα αυτό, το οποίο προτείνει η μειοψηφία του Σ.τ.Ε. στηρίζοντας το ισχύον πρόγραμμα, είναι επιστημονικά και παιδαγωγικά απαράδεκτο και το μόνο αποτέλεσμα που έχει είναι η πρόκληση σύγχυσης και κλονισμού στους μαθητές και η υποβάθμιση χρονικά και ουσιαστικά της διδασκαλίας της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η όρθη επιστημονικά και παιδαγωγικά μέθοδος είναι για το ελληνικό σχολείο, η διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανικού βιώματος του έρωτος που συμπληρώνεται με τη μετάδοση αξιόπιστων γνώσεων και πληροφοριών για τις άλλες θρησκείες και φιλοσοφικές θεωρήσεις (θρησκευτικός γραμματισμός-μάθηση για τη θρησκεία), με κύριο στόχο τη γνωριμία, την αλληλοκατανόηση και την ειρηνική συνύπαρξη με τους πιστούς τους και σε ένα δεύτερο επίπεδο την ενθάρρυνση της συνεργασίας σε κοινές δραστηριότητες για τη βελτίωση της ζωής των ανθρώπων.

2. Παρατηρούν, επίσης, ότι «η ανάπτυξη της “έθνικης συνειδήσεως” κατά το Σύμβαγμα δεν εξαρτάται από την ανάπτυξη “θρησκευτικής συνειδήσεως” ούτε από την πίστη σε συγκεκριμένο θρήσκευμα, διότι ελληνική έθνική συνείδηση απόλυτως θεμι- τώς μπορεί να έχουν και όσοι ασπάζονται διαφορετικό ή δεν ασπάζονται κανένα θρήσκευμα». “Αν έτσι συμβαίνει θα πρέπει να διερωτηθούμε ποιά είναι τα κριτήρια της ελληνικότητας και πώς μπορεί αυτά να διαχωριστούν από την ορθόδοξη παράδοση. Γιατί οί δικαστές αυτοί, ενώ ορθά αποδέχονται ότι «ως ανάπτυξη της «έθνικης συνειδήσεως» νοείται η συνειδητοποίηση της συμμετοχής στην έθνική κοι-

νότητα που προσδιορίζεται διαχρονικά ως ελληνική με πολιτιστικά και γλωσσικά κριτήρια», αρνούνται τό ίδιο για τή θρησκευτική συνείδηση των Έλλήνων και ζητούν αυτή να αναπτυχθεί και να καλλιεργηθεί με την «έξοικείωση» με πολλές διαφορετικές θρησκείες και πολιτισμούς και όχι με τή συνειδητοποίηση της μετοχής στην οίκεία θρησκευτική κοινότητα, της οποίας, άλλωστε οί μαθητές είναι ενεργά μέλη;

3. Η μειοψηφία υποστηρίζει, άκόμα, ότι τό «Κράτος κατά τήν παροχή της εκπαίδευσης, περιλαμβανομένου του μαθήματος των θρησκευτικών, που άπευθύνεται σε όλους τους μαθητές και όχι μόνον σε ορθοδόξους μαθητές δεν επιτρέπεται να επιβάλλει συγκεκριμένη “κοσμοθεωρία” ως τήν μόνη άποδεκτή ή άληθινή, αλλά όφείλει τηρώντας τήν άρχή της ουδετερότητας, να δημιουργεί τις προϋποθέσεις ώστε οί μαθητές να διαμορφώσουν ελεύθερα τήν προσωπικότητά τους και να επιλέξουν κριτικά τήν κοσμοαντίληψη της άρεσκείας τους». Άπορούμε σε ποιά χώρα του κόσμου και σε ποιο εκπαιδευτικό σύστημα δεν διδάσκονται κοσμοθεωρίες, άξίες και συμπεριφορές ως μόνες άληθινές ή τουλάχιστον οί καλύτερες σε σύγκριση με άλλες. Στους στόχους της εκπαίδευσης δεν συμπεριλαμβάνεται και η καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης; Οί δημοκρατικές άξίες δεν προβάλλονται ως οί μόνες άποδεκτές; Μήπως οί μαθητές έξοικειώνονται με τις φασιστικές και τις ναζιστικές, τις κομμουνιστικές και τις ολιγαρχικές άξίες και μετά καλούνται να επιλέξουν κριτικά τήν κοσμοαντίληψη της άρεσκείας τους; “Ένας μαθητής με ρατσιστικές ιδέες και συμπεριφορά γίνεται άνεκτός ή μήπως άποδοκιμάζεται ή και τιμωρείται στό σχολείο;” Όταν οί μαθητές διδάσκονται τήν πίστη στην πατρίδα και τό σεβασμό στή σημαία τηρείται η άρχή της ουδετερότητας; Υπάρχει ένας όχι εύκαταφρόνητος άριθμός Έλλήνων πολιτών που έμφορούνται από διαφόρων άποχρώσεων άντιδημοκρατι-

κές αντίληψεις. Άλλοι απέχθονται τήν αξία τῆς πατρίδας καί καΐνε τίς σημαΐες. Μήπως οἱ ἀπόψεις τους διδάσκονται στό σχολεῖο παράλληλα μέ τίς δημοκρατικές καί πατριωτικές ἀξίες;

Ἄλλά καί στή νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου (ΕΔΔΑ ὑποθ. Kjeldsen, 7.12.1996, σκ. 53) ἀναγνωρίζεται ὅτι «στήν πράξη εἶναι πολύ δύσκολο γιά πολλά ἀπό τά μαθήματα πού διδάσκονται, νά μὴν ἔχουν, λιγότερο ἢ περισσότερο, ἀποχρώσεις καί ἐπιρροές φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό θρησκευτικό χαρακτήρα, ἂν λάβει κανεῖς ὑπόψη τήν ὑπαρξη θρησκείων πού συγκροτοῦν ἓνα εὐρύ σύνολο δογματικῶν καί ἠθικῶν ὄντοτήτων, πού ἔχει ἢ μπορεῖ νά ἔχει ἀπαντήσεις σέ κάθε ἐρώτηση φιλοσοφικῆς, κοσμολογικῆς ἢ ἠθικῆς φύσεως».

4. Στή συνέχεια τῆς προηγούμενης ἀποψης οἱ δικαστές τῆς μειοψηφίας ὑποστηρίζουν ὅτι: «Τό Σύνταγμα καί οἱ διεθνεῖς συμβάσεις πού προαναφέρθηκαν

οὐδόλως ὑποχρεώνουν τόν νομοθέτη νά προσδώσει στό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀμιγῶς ὁμολογιακό ἢ κατηχητικό χαρακτήρα, διότι τοῦτο θά ἰσοδυναμοῦσε ὄχι μέ ἀνάπτυξη θρησκευτικῆς συνείδησης μέ τήν προεκτεθεῖσα ἔννοια, ἀλλά μέ «ἐπιβολή θρησκευτικῆς συνείδησης» συγκεκριμένου περιεχομένου, ὅπερ ἀντίκειται στίς ἀρχές τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας καί τῆς πολυφωνίας πού διέπουν τήν παροχή τῆς ἐκπαίδευσης ἀπό τό Κράτος καί ματαιώνουν τό δικαίωμα τοῦ μαθητῆ νά ἐπιλέξει καί νά διαμορφώσει κριτικά οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς προσωπικότητάς του καί τῆς ἀντίληψής του γιά τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο». Ὅπως, ὁμως, παρατηρεῖ τό σκεπτικό τῆς πλειοψηφίας ὁ κῶρος γέννησης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης δέν εἶναι τό σχολεῖο ἀλλά ἡ οἰκογένεια. Ἐπομένως, εἶναι παράλογο τό ἐπιχείρημα ὅτι τό ὀρθόδοξο μάθημα στό σχολεῖο «ἐπιβάλλει» θρησκευτική συνείδηση στούς βαπτισμένους χριστιανούς. Ἐξάλλου, ὅσοι ἀπομα-

κρύνονται από τήν Ἐκκλησία ἢ ἀνήκουν σέ ἄλλες θρησκευτικές κοινότητες ἢ εἶναι ἄθεοι διατηροῦν τό δικαίωμα τῆς ἀπαλλαγῆς, πού προστατεύει τή θρησκευτική τους ἐλευθερία. Γιατί, ὅμως, οἱ δικαστές δέν ἐξηγοῦν πῶς γίνεται νά εἶναι κακή ἢ «ἐπιβολή συνείδησης» γιά τούς ὀρθόδοξους καί καλή γιά τίς τρεῖς ἄλλες θρησκευτικές κοινότητες; Σέ ποιό κράτος τοῦ κόσμου ὑπάρχει διπλό καθεστῶς διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν;

Οἱ ἴδιοι, ὡς ἐπιφανῆ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὄφειλαν νά γνωρίζουν ὅτι τό ὀρθόδοξο μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι πλουραλιστικό καί καλλιεργεῖ τήν κριτική σκέψη, ἀφοῦ ἡ μέθοδος καί ὁ τρόπος διδασκαλίας του, ἔτσι ὅπως στοιχειοθετεῖται καί προσφέρεται στά μαθήματα τῆς Γενικῆς Παιδαγωγικῆς καί τῆς Διδακτικῆς των θρησκευτικῶν, στίς ἀποκλειστικά ἀρμόδιες γιά τήν κατάρτιση τῶν καθηγητῶν Θεολογικές μας σχολές, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ ὅποια-δήποτε λογική κατηχητισμοῦ ἢ δογματικοῦ διαποτισμοῦ ἢ μέ πρακτικές ἐπιβολῆς συγκεκριμένων θρησκευτικῶν δοξασιῶν³. Οἱ διδάσκοντες τό μάθημα διέπονται ἀπό τό ἦθος τοῦ διαλόγου καί τῆς ἀνοιχτῆς συνείδησης⁴, ὅπως ἐπιβάλλεται σέ ἕνα σύγχρονο ἐκπαιδευτικό σύστημα.

Σέ συνέχεια τῶν προηγουμένων σκέψεων ἡ μειοψηφία ὑποστηρίζει ὅτι «ναί μέν οἱ κείμενες διατάξεις παρέχουν τήν δυνατότητα ἐξαίρεσης τοῦ μαθητῆ ἀπό μάθημα πού ἀντίκειται στίς θρησκευτικές του πεποιθήσεις ἢ τίς πεποιθήσεις τῶν γονέων του, πλὴν ἡ ἀσκηση τῆς δυνατότητας αὐτῆς ἀποτελεῖ ἔσχατο μέσο διότι δημιουργεῖ στεγανά μεταξύ τῶν μαθητῶν καί ἐνισχύει τό αἶσθημα τοῦ ἀποκλεισμοῦ εἰς βάρος τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος πού πρέπει νά καλ-

λιεργεῖ τό σχολεῖο, τῆς ἐνσωμάτωσης στό σχολικό περιβάλλον καί τῆς κοινωνικοποίησης τοῦ παιδιοῦ (ΕΔΔΑ προαναφερθεῖσα ἀπόφαση Osmanoglu, σκ.103). Ἀκριβῶς αὐτόν τόν σκοπό ἐξυπηρετεῖ ἕνα μάθημα θρησκευτικῶν πολυφωνικό καί ἀξιολογικά οὐδέτερο κατά τά ἐκτεθέντα». Ἡ ἀσαφής αὐτή παράγραφος μπορεῖ νά ἔχει δύο ἐρμηνεῖες: α. Ὅτι οἱ ἀπαλλαγές πρέπει νά καταργηθοῦν. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι δυνατό, ὅπως ἔχει ἐπανειλημμένα ἀποφασίσει τό ΕΔΔΑ καί γ' αὐτό δέν προτείνουν τήν κατάργησή τους. β. Ὅτι μέ τό ἰσχύον πρόγραμμα θά μειωθοῦν οἱ ἀπαλλαγές. Πῶς ὅμως θά γίνει αὐτό, ἀφοῦ τό διαθρησκευτικό μάθημα δέν μπορεῖ, ὡς οὐδέτερο, νά εἶναι ὑποχρεωτικό οὔτε γιά τούς ὀρθόδοξους;

Ἡ πρόταση τῶν δικαστῶν εἶναι «ἕνα μάθημα θρησκευτικῶν πολυφωνικό καί ἀξιολογικά οὐδέτερο». Τό ὀρθόδοξο μάθημα εἶναι πολυφωνικό, ἀλλά δέν εἶναι ἀξιολογικά οὐδέτερο, γιατί ἀπλουστάτα δέν ὑπάρχει ἀξιολογικά οὐδέτερο μάθημα. Εἶναι φανερό ὅτι στίς παραπάνω σκέψεις οἱ μειοψηφίσαντες δικαστές ἀντιφάσκουν χαρακτηριστικά. Ἀπό τή μιᾶ ἀποφαίνονται ὅτι τό μάθημα πρέπει νά εἶναι «οὐδέτερο» καί ἀπό τήν ἄλλη παραβλέπουν ὅτι οἱ προσδοκώμενες ἐπάρκειές του ὑποχρεώνουν τούς μαθητές νά ὑποστοῦν μιᾶ κοσμική ἰδεολογική καί ἠθική ἀγωγή μέ στόχο τή διαμόρφωση μιᾶς συγκρητιστικῆς οἰκουμενικῆς συνείδησης. Ἡ ἀγωγή τοῦ μαθήματος αὐτοῦ, τό ὁποῖο ἐπιπλέον διδάσκεται ἀποκλειστικά μέ βιωματικές μεθόδους, πραγματοποιεῖται μέ τή διαθρησκευτική μέθοδο, μέ τήν ὁποία τά παιδιά βρῖσκονται ἀντιμέτωπα μέ ἕνα νεφέλωμα σκόρπιων ἰδεῶν, ἐννοιῶν καί πρακτικῶν ἀπό διάφορες θρησκείες, τῶν ὁποίων τίς διδασκαλίες καί τίς πρακτικές καλοῦνται νά ἀφομοιώσουν, νά ἀξιολογήσουν καί νά βροῦν ἀπαντήσεις σέ δικά τους ὑπαρξιακά καί ἠθικά ἐρωτήματα. Μέ ἄλλα λόγια οἱ μαθητές ἀσχολοῦνται μέ πολλές θρησκείες καί στή συνέχεια καλοῦνται νά

3. Ἡ. Ρεράκη, «Τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν σήμερα», *Κοινωνία* (2009), τ. 1, 28.

4. T. Kothmann, *Ὁ μορφωτικός χαρακτήρας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στή δημόσια ἐκπαίδευση* (Εὐρωπαϊκό πλαίσιο - Γερμανικό παράδειγμα), 19, στό <http://www.pi-schools.gr>.

αναπτύξουν τή δική τους «προσωπική» θρησκεία. Όπως είναι φανερό το ισχύον μάθημα όχι μόνο δεν είναι ουδέτερο, αλλά βασίζεται σε ιδεολογικές αρχές και αξίες που αντιστρατεύονται τή χριστιανική διδασκαλία και επομένως συνιστά σοβαρή περίπτωση προσπλυτισμού σε μία αντιχριστιανική σχετικιστική κοσμική ιδεολογία και πρόταση ζωής.

Ένα σύγχρονο ελληνικό μάθημα Θρησκευτικών δεν μπορεί να έχει σχέση με τον συγκρητισμό, τόν σχετικισμό και τόν

“Όπως άβίαστα συνάγεται ό όρθόδοξος προσανατολισμός είναι ό μόνος πού μπορεί νά κατοχυρώσει τήν ισχυρή θέση του μαθήματος στό ελληνικό σχολείο

μυδενισμό, πού καλλιεργείται με τήν ισοπεδωτική και ουδέτερη διαθρησκευτική διδασκαλία, αλλά αποσκοπεϊ στό νά δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε ό μαθητής, αφού αναπτύξει και διαμορφώσει πρωτίστως τις δικές του πεποιθήσεις και αξίες, νά μπορεί νά αξιολογεί, νά κρίνει, και νά διαλέγεται με άλλες θρησκευτικές, ήθικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις και στάσεις ζωής. Τό μάθημα μέσω του διαλόγου αποκρούει τόσο τή σχετικοκρατία όσο και τόν φονταμενταλισμό και παρέχει στους μαθητές τά κατάλληλα έφόδια για νά μπορέσουν νά αναπτύξουν, στό σύγχρονο πλουραλιστικό περιβάλλον, τή δική τους προσωπικότητα και τή δική τους συνείδηση ταυτότητας.

7. Στις απόψεις τής μειοψηφίας δεν αποφεύγεται ή συνηθισμένη στην ιδεολογική συμμαχία διαστρέβλωση τής νομολογίας του ΕΔΔΑ. Συγκεκριμένα, παραπέμπουν αποσπασματικά στην απόφαση

Kjeldsen γράφοντας: «Ειδικότερα, τό πρόγραμμα θρησκευτικής εκπαίδευσης μπορεί μέν νά περιλαμβάνει «πληροφορίες ή γνώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα» πλίν ή μετάδοσή τους πρέπει νά είναι «άντικειμενική, κριτική και πλουραλιστική» και νά μίν επιδιώκει «κατηχητικό σκοπό» (ΕΔΔΑ 7.12.1996, Kjeldsen, σκ. 53). Όμως, ολοκληρωμένο τό παραπάνω παραθέμα άναδεικνύει ένα διαφορετικό νόημα: «Τό κράτος για νά εκπληρώσει τήν εκπαιδευτική του άποστολή πρέπει νά φροντίζει ώστε οι πληροφορίες ή οι γνώσεις πού περιλαμβάνονται στό πρόγραμμα νά μεταδίδονται μέ ένα τρόπο κριτικό, πολυφωνικό και άντικειμενικό. Τό κράτος άπαγορεύεται νά προωθεϊ ένα κατηχητικό σκοπό, ό όποιος μπορεί νά θεωρηθεϊ ότι δέ σεβεται τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων». Όπως είναι φανερό, ή παράγραφος αυτή δεν άναφέρεται σε κατήχηση στό μάθημα των Θρησκευτικών, αλλά στα ύπόλοιπα μαθήματα, αφού ή υπόθεση Kjeldsen για τήν όποία γίνεται λόγος άφορά τή διδασκαλία του μαθήματος της Σεξουαλικής άγωγής στη Δανία⁵.

Τέλος, στό σκεπτικό της μειοψηφίας δεν γίνεται καθόλου λόγος για τήν παραβίαση τής αρχής τής ισότητας σε βάρος των όρθοδόξων μαθητών. Η σιωπή αυτή είναι εύλογη, γιατί ή αντίφαση με τις προτάσεις της για τό μάθημα είναι κραυγαλέα. Άν, δηλαδή, στα Θρησκευτικά πρέπει νά τηρεται ή αρχή τής ουδετερότητας, τότε γιατί διδάσκει στους Καθολικούς ό Ρωμαιοκα-

5. Έξάλλου, στό σκεπτικό τής ίδιας άπόφασης (Kjeldsen and others v. Denmark, παρ. 53-57) τό δικαστήριο άπαντώντας στό έπιχείρημα των γονέων ότι άνάλογη με τήν ζητούμενη από αυτούς εξαίρεση από τήν Σεξουαλική Άγωγή ισχύει για τό μάθημα των Θρησκευτικών παρατηρεί: «Πάνω άπ' όλα το Δικαστήριο θεωρεί ότι υπάρχει μία θεμελιώδης διαφορά μεταξύ διδασκαλίας των Θρησκευτικών και τής σεξουαλικής εκπαίδευσης. Η πρώτη έξ ανάγκης διαδίδει δόγματα (tenets) και όχι άπλές γνώσεις (more knowledge). Τό δικαστήριο κρίνει ότι δεν συμβαίνει τό ίδιο και μέ τή δεύτερη».

θολικισμός, στους Έβραίους ό Ίουδαισμός και στους Μουσουλμάνους ό Ίσλαμισμός, ένώ στους Όρθόδοξους ό συγκρητισμός τής «οίκουμενικής συνειδησης»; Προφανώς ή άρχή τής δñθεν ουδετερότητας εφαρμόζεται μόνο για τούς όρθόδοξους πολίτες και λειτουργεί ως πρόσχημα για τήν παραβίαση τών δικαιωμάτων τής πλειοψηφίας και ως μέσο έπιβολής τής άθεϊστικής ιδεολογικής άτζέντας του ίσοπεδωτικού τών συνειδήσεων κοσμοπολιτισμού.

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οί κοινωνικές, πολιτικές και εκπαιδευτικές έπιπτώσεις τής άπόφασης 660/2018 του ΣτΕ είναι ιδιαίτερα σημαντικές σέ πολλά επίπεδα:

1. Η κατοχύρωση του μαθήματος και τής εργασίας τών Θεολόγων Καθηγητών.

Σύμφωνα μέ τήν άπόφαση:

α. Τό μάθημα είναι υποχρεωτικό για τούς όρθόδοξους μαθητές και τό παρακολουθούν και όσοι άλλοι τό έπιθυμούν.

β. Πρέπει νά διδάσκεται έπί ικανό άριθμό ώρων.

γ. Δικαίωμα άπαλλαγής έχουν οί έτερόδοξοι, οί άλλόδοξοι και οί άθεοι.

Άντίθετα μέ τό ίσχυον πρόγραμμα:

α. Τό μάθημα, ως ουδέτερο - διαθρησκευιακό είναι στήν ουσία προαιρετικό, άφου όλοι οί μαθητές (και οί όρθόδοξοι) έχουν δικαίωμα άπαλλαγής⁶.

6. Τό μέλλον του μαθήματος, όπως τό όνειρεύονται οί αντίπαλοί του, τό έχει περιγράψει ό Γ. Καμίνης σέ πόρισμα που συνέταξε ως Συνήγορος του Πολίτη (άρ. πρωτ. 3607.02. 2.3/7.6.2002) όπου υποστηρίζει ότι «τό άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος («Η παιδεία άποτελεί βασική άποστολή του Κράτους και έχει σκοπό τήν ήθική ... άγωγή τών Έλλήνων, τήν άνάπτυξη τής εθνικής και θρησκευτικής συνειδησης») δημιουργεί υποχρέωση τής πολιτείας νά παρέχει θρησκευτική εκπαίδευση, όχι όμως και υποχρέωση τών πολιτών νά τήν δέχονται. Συνεπώς, κατ' άρχήν, δικαίωμα άπαλλαγής από τό μάθημα

β. Οί ώρες του μαθήματος μπορούν νά μειώνονται κατά τή βούληση του Ύπουργού, όπως συνέβη μέ τή μείωση τών ώρων στο Δημοτικό από τόν Ν. Φίλη.

γ. Τά θρησκευτικά δέν είναι κανονικό μάθημα, άφου δέν έχουν έχειρίδια, διδακτέα και έξεταστέα ύλη και γι' αυτό σε τυχόν έπαναφορά ενός πανελλαδικού συστήματος έξετάσεων, τύπου τράπεζας θεμάτων, θά περιθωριοποιηθούν και σταδιακά, σέ συνδυασμό μέ τίς έλεύθερες άπαλλαγές, θά έξαφανιστούν.

Όπως άβίαστα συνάγεται ό όρθόδοξος προσανατολισμός είναι ό μόνος που μπορεί νά κατοχυρώσει τήν ίσχυρή θέση του μαθήματος στο έλληνικό σχολείο και συνακόλουθα τή θέση τών Θεολόγων Καθηγητών. Όσο για τό έπαναλαμβανόμενο παραμύθι, ότι δñθεν, ως διαθρησκευιακό, τό μάθημα μπορεί νά είναι υποχρεωτικό για όλους, αυτό κατέρρευσε μέ τήν εφαρμογή του ίσχύοντος προγράμματος.

2. Οί κοινωνικές και πολιτικές έπιπτώσεις.

Μέ τήν άπόφαση του άνωτάτου δικαστηρίου έπαναβεβαιώθηκε ή βούληση του έλληνικού λαού σχετικά μέ τό περιεχόμενο τής έλληνικής παιδείας. Όπως γράφαμε σέ προηγούμενο κείμενό μας για τό, τότε πιλοτικό, πρόγραμμα σπουδών: «Η εισαγωγή αυτού του τύπου τής θρησκευτικής παιδείας στήν Ελλάδα είναι αντίθετη, όχι μόνο μέ τίς συνταγματικές και νομικές πρόνοιες για τόν χαρακτήρα του μαθήματος, αλλά και μέ τή θρησκευτική και κοινωνική πραγματικότητα τής χώρας μας. Ό κύριος σκοπός τής έλληνικής θρησκευτικής παιδείας είναι σήμερα, και πρέπει νά συνεχίσει νά είναι, ή καλύτερη γνωριμία και ή βιωματική προσέγγιση τών μαθητών/τριών μέ τήν όρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία και πρόταση ζωής και ή παρουσίαση στους νέους μας τής συμβολής τής

τών θρησκευτικών θά έπρεπε ν' αναγνωρισθεί ακόμη και στους όρθόδοξους μαθητές».

Ἐκκλησίας στὴν ἱστορία, τὸν πολιτισμό, τὴ διαμόρφωση τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων. Κι αὐτὸ γιατί ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ παράδοση εἶναι ἡ ζωντανὴ πίστη τῆς πλειοψηφίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄχι ἀπλᾶ ἡ πολιτισμικὴ τους παράδοση. Συνεπῶς ἡ διδασκαλία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν στοὺς μαθητὲς πού εἶναι Ὀρθόδοξοι καὶ σέ ὅσους ἄλλους τὸ ἐπιθυμοῦν, εἶναι ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἀγωγῆς, ὡς βασικός συντελεστής τῆς διαμόρφωσης τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἰδιοπροσωπίας τους»⁷.

Τὸ προηγούμενο ὀρθόδοξο πρόγραμμα παρακολουθοῦσε ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν μαθητῶν, ἐνῶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς λίγες ἀπαλλαγές ἦταν προσχηματικές. Αὐτὸ καὶ μόνο το γεγονός ἀποδεικνύει ὅτι τὸ μάθημα ἦταν ἀνοιχτὸ καὶ πλουραλιστικὸ, χωρὶς νὰ χάνει τὸν ὀρθόδοξο χριστιανικὸ προσανατολισμὸ του. Ἐπιπρόσθετα, ἡ τάση πού ἐπικρατεῖ σήμερα στὴ νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ τονίζει ὅτι ἡ φιλελεύθερη ἰσορροπία καὶ ἡ οὐδετερότητα τοῦ κράτους ἀπέναντι στὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις δὲν ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀθεϊστικῆς οὐδετερόθρησκης ἰδεολογίας πάνω στὶς ὑπόλοιπες θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ μάλιστα στὶς πεποιθήσεις τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ. Ὁ πλουραλισμὸς δὲν ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς προβολῆς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀλλὰ ἀντίθετα μὲ τὴν διευκόλυνση τῆς ἔκφρασής τους στοὺς Δημόσιο σχολεῖο⁸. Συνεπῶς, ἡ ἀπόφαση τοῦ ΣτΕ ὄχι μόνον δὲν ἀποτελεῖ ὀπισθοδρόμηση, ἀλλὰ μᾶς ἐναρμονίζει μὲ τίς τελευταῖες ἐξελίξεις τοῦ διεθνoῦς καὶ εὐρωπαϊκοῦ δικαίου

προστασίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅπως αὐτὲς ἐκφράστηκαν ἀπὸ τὸ δικαστήριο τοῦ Στρασβούργου, βάσει τῶν ὁποίων τὸ δικαίωμα στὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ κάθε παιδιοῦ ἀνήκει στοὺς γονεῖς καὶ στοὺς ἴδιο καὶ ὄχι στοὺς κράτος, στὰ κόμματα, στὶς ἰδεολογίες ἢ στοὺς «προοδευτικούς» καὶ μὴ πανεπιστημιακούς.

Ἡ ἀπόφαση 660/2018 τοῦ ΣτΕ ἐπιβεβαίωσε τὴν προηγούμενη νομολογία του, δηλ. τίς ἀποφάσεις 3356/1995 καὶ 2176/1998, καθὼς καὶ τὴν ἀπόφαση 115/2012 τοῦ Διοικητικοῦ Ἐφετείου Χανίων. Γιά πρώτη φορά σέ ὀλομέλεια καὶ μὲ μεγάλη πλειοψηφία 20 πρὸς 5, ἀπέρριψε τίς παρερμηνεῖες τοῦ Συντάγματος τῶν «προοδευτικῶν» συνταγματολόγων, πολιτικῶν καὶ θεολόγων καὶ ἐπιβεβαίωσε ὡς ὑποχρεωτικὸ τὸ ὀρθόδοξο θεολογικὸ μάθημα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Κατανοοῦμε τὴν ταραχὴ τῶν ἀποδομητῶν. Θλιβερὲς καρικατοῦρες τοῦ χρεοκοπημένου «προοδευτισμοῦ» κατηγοροῦν καὶ ὑβρίζουν, ἐνῶ συγχρόνως ἀρνοῦνται τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀποφάσεως, δηλαδὴ τὴ νομιμότητα. Ἔτσι ἀποκαλύπτονται σέ ὅλους ὡς ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ καὶ τῆς δημοκρατίας, ἀπομεινάρια ἑνὸς ἰδεοληπτικοῦ παρελθόντος πού ἔφερε τὴ χώρα στοὺς σημερινὸς της ἀδιέξοδο. Μαζί τους καὶ κάποιοι μηδίσαντες ἱεράρχες συνεχίζουν, μοιραῖοι καὶ ἄβουλοι, τὸ «διάλογο» γιά τὸ καταργημένο πρόγραμμα καὶ τὰ παιχνίδια ἐξουσίας. Στοὺς τελευταίους ταιριάζουν οἱ στίχοι ἀπὸ τὴν προφητεία Ἰεζεκιήλ (κεφ. 34), τοὺς ὁποίους ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἐπέλεξε ὡς προοίμιο στοὺς πάντοτε ἐπίκαιρο διήγημά του «Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Ἁγίου Δεσπότη»: «Τάδε λέγει Κύριος Κύριος. Ὡ ποιμένες Ἰσραὴλ. Μὴ βόσκουσι ποιμένες ἑαυτοῦς; οὐχὶ τὰ πρόβατα βόσκουσιν οἱ ποιμένες;» (Ἀκοῦστε τί λέει ὁ Κύριος ὁ Θεός: Ἀλίμονο σ' ἑσᾶς ποιμένες τῶν Ἰσραηλιτῶν, πού τρέφετε τὸν ἑαυτὸ σας! Δέ θά ἔπρεπε οἱ ποιμένες νὰ τρέφουν τὰ ποιμνία;).

7. Δ. Βογιατζῆ, «Κριτικὲς παρατηρήσεις γιά τὸ πλαίσιο βασικῶν ἀρχῶν τοῦ Νέου πλιτοικοῦ προγράμματος σπουδῶν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν δημοτικῶν - γυμνασίου», *Κοινωνία*, τ. 2, (2012), 175-188 καὶ στὴν ἰστ. <http://agogi59.blogspot.gr/2013/03/blog-post.html>.

8. ΕΔΔΑ, ἀποφ. 18-3-2011 γιά τὴν ὑπόθ. Lautsi and others v. Italy (application no. 30814/06), 41, στὴν ἰστοσελίδα, www.echr.coe.int/echr/en/hudoc.

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ PROJECT ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΠΙΣΗΣ ΤΟΥ 2018 ΩΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΕΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Της κ. **Ευαγγελίας Τσαγκαρλή-Διαμάντη**,
Δρ Θεολογίας, Mr Φιλολογίας

1. Εισαγωγή

Το *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο* ενέκρινε, στις 27 Απριλίου του 2017, με μεγάλη πλειοψηφία, την απόφαση για τη θέσπιση του 2018 ως «Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς - **Τό παρελθόν συναντά τὸ μέλλον**».

Το **Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς** αποτελεί μιὰ ευρωπαϊκή πρωτοβουλία και θα υλοποιηθεῖ με μιὰ σειρά ἐκδηλώσεων που θα πραγματοποιηθοῦν σὲ ὅλα τα ἐπίπεδα: ευρωπαϊκό, ἔθνικό, περιφερειακό και τοπικό. Ὁ κ. Tibor Navracsics, Ἐυρωπαϊὸς Ἐπίτροπος Ἐκπαίδευσης, Πολιτισμοῦ, Νεολαίας και Ἀθλητισμοῦ, δῆλωσε τὰ ἑξῆς: «*Ἡ πολιτιστική μας κληρονομιά δὲν συνιστᾶ ἀπλῶς ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος μας· εἶναι τὸ κλειδὶ τοῦ μέλλοντός μας. Τὸ Ἐυρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς θὰ εἶναι μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ υπάρξει εὐαισθητοποίηση ὡς πρὸς τὴν κοινωνική και οἰκονομική σημασία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς και γιὰ νὰ προαχθεῖ ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀριστεία στὸν συγκεκριμένο τομέα*».

Στόχος τῆς πρωτοβουλίας αὐτῆς εἶναι νὰ αὐξήσει τὴν εὐαισθητοποίηση σχετικά με τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία και τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀξίες και νὰ ἐνδυναμώσει τὸ αἶσθημα τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Ἀπὸ ἀρχαιολογικούς χώρους μέχρι μνημεῖα ἀρχιτε-

κτονικῆς, και ἀπὸ θεολογία και φιλοσοφία μέχρι λαϊκὲς παραδόσεις και τέχνες, ἡ πολιτιστικὴ κληρονομιά τῆς Ἐυρώπης βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς συλλογικῆς μνήμης και ταυτότητας τῶν Ἐυρωπαίων πολιτῶν.

Λέγοντας **κληρονομιά** ἐννοοῦμε ὅλα ὅσα ἀποδεχθήκαμε (ἀποδοχὴ κληρονομιάς λέμε), ὡς δημιουργηματα και κτῆματα τῶν προγόνων μας. Στὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά ὑπάγεται και ἡ αὐτὴν περιουσία τῆς, ὅπως εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ θεολογία κ.λ.π.

Ὁ ὅρος *Σχεδιασμός Project* ἐκφράζει τὴ διαδικασία τῆς ὀργάνωσης και σύνθεσης τῶν ἐπιμέρους συστατικῶν τοῦ στοιχείου. Συνδέεται στενὰ με τὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα. Ὁ Σχεδιασμός Project χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὁμαδικότητα. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ Project ἀπαιτεῖται χρόνος, ὡστε νὰ ὀλοκληρῶνεται ἡ διαδικασία μέσα στὸ καθορισμένο ὥραριο. Τὰ Projects νομιμοποιοῦνται περισσότερο ὡς προσεγγίσεις διδασκαλίας και μάθησης και λιγότερο ὡς προσεγγίσεις ἀξιολόγησης τοῦ μαθητῆ. Εἶναι, ὅμως, ἐπιτρεπτό και ἐπιθυμητό νὰ πραγματοποιεῖται ἀξιολόγηση, ὅπως ὀρίζεται ἀπὸ τὴ σχετικὴ μεθοδολογία.

Ἡ λέξη *Project* σημαίνει **σχεδιάζω, σκοπεύω** και ὁ ὅρος, τελικά, σημαίνει **τὸ σχέδιο κάποιου ἔργου**. Ἐμεῖς χρησιμοποιοῦμε τὸν ἀγγλικὸ ὄρο Project πρὸς ἀποφυγὴ παρανοήσεων. Στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα

ή Μέθοδος Project¹ προβάλλεται με τόν όρο έρευνητικές έργασίες λόγω τής κατεύθυνσης που δόθηκε περισσότερο ως έρευνα. Τό Project άποτελεϊ **καινοτομία**.

Έκπαιδευτική καινοτομία: Είναι κάθε εύρειάς έκτασης παρέμβαση στην εκπαίδευση, ή όποία στηρίζεται σε πρωτοπόρες και πρωτότυπες παιδαγωγικές άρχες και ίδέες και μέσω αυτών επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη νοοτροπία και στη γενικότερη κουλτούρα του σχολείου.

Θεία Λατρεία είναι ή έκφραση τής πίστης στο Θεό και χαρακτηρίζεται από την όμαδικότητα. Οί λατρευτικές έκδηλώσεις, στην Όρθόδοξη Έκκλησία, είναι ή Θεία Λειτουργία, οί άκολουθίες των γιορτών, των άγιών μυστηρίων και οί άκολουθίες του είκοσιτετράωρου.

1. Για τή «Μέθοδο Project» γράψαμε περισσότερα **στα βιβλία** μας: α) «Σύγχρονα άναλυτικά προγράμματα και μοντέλα διδασκαλίας», τόμος Α', Άθήνα: Λύχνος, 2003, σελ. 87-110. β) «Σύγχρονα άναλυτικά προγράμματα και μοντέλα διδασκαλίας», τόμος Β', Άθήνα: Λύχνος, 2005, σελ. 116-118. γ) «Εϊδική Διδακτική των Θρησκευτικών» *Διδασκαλίες Μονοθεματικές-Διαθεματικές-Διεπιστημονικές-Project*, Άθήνα: Αυτόέκδοση-Βιβλίο ΓΡΗΓΟΡΗ, 2011, σελ. 187-203.

2. Προβληματισμός και προτάσεις

Ή άπόφαση τής Εύρωπαϊκής Ένωσης να χαρακτηρίσει τó 2018 ως Εύρωπαϊκό έτος πολιτιστικής κληρονομιάς - Τό παρελθόν συννανιά τó μέλλον, είναι μιá εύκαιρία για σοβαρό προβληματισμό. Άσφαλώς θα υπάρξουν πολλές προτάσεις για άνάλογες έκδηλώσεις, στις όποίες θα συμμετέχουν κυρίως οί νέοι, μαθητές-φοιτητές και όχι μόνο. Είναι σημαντική ή άπόφαση αυτή, επειδή έτσι θα τονισθεί και ή ταυτότητα του κάθε κράτους-μέλους. Άλλά και για τούς μαθητές είναι σημαντικό νά λάβουν μέρος σε διάφορες έκδηλώσεις, επειδή *θα συνειδητοποιήσουν τήν προσωπική τους ταυτότητα, σημαντικό παιδαγωγικό στοιχείο τής έφηβικής ήλικίας*.

Οί εκπαιδευτικοί μπορούν νά ετοιμάζονται, με βάση τά έπιστημονικά δεδομένα και νά προγραμματίζουν δράσεις σε όλους τούς χώρους όπου εργάζονται. Οί καθηγητές και οί δάσκαλοι έχουν σοβαρό λόγο νά συμμετέχουν. Άλλά και πολλοί άλλοι φορείς, μέλη συλλόγων, οί κατηχητές των ένοριών, μπορούν νά αναλάβουν πρωτο-

βουλίες, ώστε να γνωρίσουν όλοι την πολιτιστική μας κληρονομιά, κυρίως εκείνη που αναπτύχθηκε στο χώρο της Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Μπορεῖ να ἀποφασισθεῖ ἡ πραγματοποίηση κάποιου Project στὰ πλαίσια τοῦ μαθήματος τῆς ειδικότητας τοῦ κάθε ὑπευθύνου ἀλλὰ καὶ κάποια διαθεματικὴ ἢ διεπιστημονικὴ προσέγγιση², ἡ ὁποία θὰ σχετίζεται μὲ τὸ κοινὸ θέμα.

Στὴν ἀνάγκη³ πού ἔχει ὁ μαθητὴς γιὰ μιὰ *κοσμοθεωρητικὴ*, μιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς πραγματικότητας, ἔρχεται νὰ ἀνταποκριθεῖ τὸ μάθημα τῶν Ἐρησκειτικῶν στὸ σχολικὸ πρόγραμμα. Ἀλλὰ καὶ στὰ ἄλλα μαθήματα δίνονται εὐκαιρίες, γιὰ ἕναν βαθύτερο πνευματικὸ προβληματισμὸ, κυρίως μὲ ἀφορμὴ τὴς γιορτῆς.

Οἱ μαθητὲς - παιδιὰ ἀκόμη καὶ τῶν οἰκογενειῶν πού δὲν ἐκκλησιάζονται, συμμετέχουν σὲ θέματα πνευματικὰ, ὅπως αὐτὰ **τῆς προσευχῆς καὶ τῆς λατρείας**. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντάξουμε αὐτὴ τὴν τάση, τόσο στὴν προσωπικὴ ἀνάγκη τῶν παιδιῶν γιὰ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Θεό, ὅσο καὶ στὴ θεωρία τοῦ Γιούνγκ, περὶ τοῦ «συλλογικοῦ ἀσυνείδητου»⁴.

Τὸ σύγχρονο σχολεῖο δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοήσει τὴ σημασία πού ἔχει ἡ πίστη ἀναφορικά μὲ τὸ ἐρώτημα περὶ **τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς**⁵. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ὁμο-

λογία πολλῶν κορυφαίων σκαπανέων τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς διεθνούς πολιτικῆς σκηνῆς, τὰ μηνύματα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας συμβάλλουν στὴν ἐπικράτηση **ἀξιών⁶ καὶ ἀρχῶν**, γιὰ τὴς ὁποῖες ὑπάρχει εὐλικρινὲς ἐνδιαφέρον.

Πρόκειται γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα πού σχετίζονται μὲ τὴν ὑπέρβαση τῶν φυλετικῶν διακρίσεων, τὴν εἰρήνη, τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, τὴν ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, τὴν οἰκολογικὴ εὐαισθησία καὶ ἄλλες ἀξίες πού καλλιεργήθηκαν ἀπὸ τὸ Χριστιανισμὸ. Τὸ μάθημα τῶν Ἐρησκειτικῶν δίνει τὴς ἀναγκαῖες ἀπαντήσεις στὸ νέο ἄνθρωπο, ὑποκαθιστώντας, κατὰ κάποιο τρόπο, τὴς ἀρχαῖες κατηχητικὲς σχολές τῆς πρώτης Ἐκκλησίας.

Ἐπίσης σήμερα, ἐφόσον ἔχει ἐπικρατήσει ὁ νηπιοβαπτισμὸς, ἀντικαθιστᾶ καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς ἀναδόχους, στὴν ὑποχρέωσή τους νὰ διδάξουν καὶ νὰ μεταδώσουν τὴς ἀλήθειες τῆς ὀρθόδοξης πίστεως στοὺς νέους. Συχνὰ οἱ ἴδιοι ἀδυνατοῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὸ καθῆκον τους αὐτό. Ὁ δάσκαλος καὶ ὁ θεολόγος καθηγητὴς στὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Λύκειο εἶναι οἱ συμπρωταγωνιστές, μαζί μὲ τὸ παιδί, στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν καλλιέργεια ὀρθόδοξου ἤθους⁷.

Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας πού εἶναι λατρεία **ὁμαδική** δίνει τὴν εὐκαιρία στοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀνανεώνουν τὴν ὑπαρξὴ τους πνευματικὰ. Ὁ λειτουργὸς, στὴ Θεία Λειτουργία ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς κοινότητας, ἀλλὰ στὸ μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας οἱ εὐχῆς

μαθήματος τῶν Ἐρησκειτικῶν», ἐν: *Κοινωνία*, 3 (2000), σελ. 256-263.

2. Ἐχομε ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα καὶ ὑπάρχει σχετικὴ ἐργασία μας: Εὐαγγελίας Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη, *Διαθεματικὲς-Διεπιστημονικὲς Διδασκαλίες*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, 2008.

3. Ἀλεξάνδρου Κοσμοπούλου, «Ἡ διδακτικὴ προσφορά τοῦ μαθήματος τῶν Ἐρησκειτικῶν ὡς σχέση (ἐκκλησιαστικὴ καὶ λατρευτικὴ) τῆς ὑπαρξῆς», ἐν: *Κοινωνία*, 1 (1985), σελ. 28-53.

4. Κατὰ τὴ θεωρία αὐτὴ κληρονομοῦμε τὴ σοφία τῆς πείρας τῶν προγόνων μας, χωρὶς ἑμεῖς νὰ ἔχομε τὴν προσωπικὴ πείρα. Ἄν καὶ αὐτὸ φαίνεται παράδοξο ἐπιστημονικὰ, ἀναγνωρίζεται στὴ συνθησιμένη καθημερινὴ γλώσσα μας... (Peck Scott, *Ὁ δρόμος ὁ λιγότερο ταξιδεμένος*, μτφρ. Στ. Ζαχαροπούλου, Ἀθήνα: Κέδρος, 1988, σελ. 240-241).

5. Νικολάου Χρονοπούλου, «Ἡ παιδευτικὴ ἀξία τοῦ

6. Ἰωάννου Κογκούλη, *Διδακτικὴ τοῦ μαθήματος τῶν Ἐρησκειτικῶν - Παιδείας καὶ ἐλληνορθόδοξης κληρονομίας-στὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση*, Θεσ/νίκη: Δέσπ. Κυριακίδη, σελ. 378-438.

7. Ἀλεξάνδρου Κακαβούλη, *Ἡθικὴ ἀνάπτυξη καὶ Ἀγωγή, Ψυχοπαιδαγωγικὴ Β'*, Ἁγία Παρασκευά: Αὐτοέκδοση, 1994, σελ. 236-244.

είναι σὲ πληθυντικό. Συμμετέχουν ὅλοι οἱ πιστοί, προσφέρουν ὅλοι (Τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν Σοὶ προσφέρονται κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα). Γι' αὐτό, στὴν πρώτη Ἐκκλησία ἔψαλε ὅλο τό ἐκκλησίασμα καὶ ὄχι μόνον οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν. Γιὰ νὰ συμβεῖ ὅμως αὐτό, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνουμε προηγουμένως ἕνα, εἶναι ἀνάγκη νὰ αἰσθανόμαστε ὅτι εἴμαστε μέλη Χριστοῦ καὶ μέλη ἀλλήλων.

Τὸ Project, πού μπῆκε ὡς μάθημα στὴν Πρωτοβάθμια καὶ Δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση ἐδῶ καὶ μερικά χρόνια, μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴν ὁμαδικότητα. Προτείνονται μικρά, μεσαῖα καὶ μεγάλα Projects, ἀνάλογα μὲ τὸ χρόνο πὺδ διαθέτει ὁ φορέας. Τὸ μικρὸ Project τελειώνει καὶ σὲ 2-3 ὥρες. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα πὺδ ἐπιλέξαμε, προτείνουμε *μεσαῖο Project*, διάρκειας 5-6 ὥρων.

Ἀκολουθώντας τὴ σχετικὴ διαδικασία, πραγματοποιοῦμε τὸν *Σχεδιασμὸ τοῦ Project*.

3. Σχεδιασμὸς Project γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία

Ἡ Ὁρθόδοξη λατρευτικὴ ἀγωγή στὸ Δημοτικό, τὸ Γυμνάσιο καὶ τὸ Λύκειο ἀποτελεῖ

Ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας μας πὺδ εἶναι λατρεία ὁμαδική δίνει τὴν εὐκαιρία στοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀνανεώνουν τὴν ὕπαρξή τους πνευματικά.

καθῆκον τῆς πολιτείας καὶ ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἀποτελεῖ παραβίαση τῶν Νόμων καὶ τοῦ Συντάγματος. Οἱ **γενικοὶ σκοποὶ τῆς πολιτείας** ὑπάρχουν ὡς γνωστόν, στὸ Σύνταγμα (ἄρθρο 16) καὶ στὸ Νόμο γιὰ τὴν Ἐκπαίδευση, τὸν 1566/1985.

Πέραν, ὅμως, τοῦ Νομικοῦ πλαισίου, ἡ **λατρεία** γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἀποτελεῖ κορυφαία πνευματικὴ πράξη.

Ἡ ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ διδασκαλίας μὲ θέμα-περιεχόμενο τὴν **Ὁρθόδοξη Λατρεία** εἶναι **ἄρρηκτα δεμένη**: 1) μὲ τὴν ὑπεύθυνη συνάντησή του μὲ τὰ μορφωτικὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, τοὺς Πατέρες, τὴ Λατρεία στὰ πλαίσια τῆς ἐνορίας καὶ τὴν ὄλη ζωντανὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς κι ἀπὸ κάθε πρόσφορο συγγενὴ χώρο. 2) μὲ τὶς προσωπικὲς ἐμπειρίες τῶν μαθητῶν καὶ σύμφωνα πάντοτε μὲ τὴ συγκεκριμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης, τὶς ἀνάγκες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά τους καὶ 3) μὲ τὰ σύγχρονα κοινωνικοπολιτιστικὰ ἐρεθίσματα, μέσα σ' ἕνα διδακτικὸ κλίμα ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ δημιουργικοῦ διαλόγου.

Στὸ σχεδιασμὸ τῆς **μεθόδου project**, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τέσσερα **βασικὰ στάδια**:

α. **Προβληματισμός**: Τὸ στάδιο αὐτὸ περιλαμβάνει τὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος καὶ τὴν διερεύνησή του, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐαισθητοποίηση τῶν μαθητῶν. Στοχεύει στὴ δημιουργία ἐνὸς κλίματος προβληματισμοῦ καὶ ἀναζήτησης, πὺδ θὰ ὀδηγήσει ὁμαλὰ στὴν ἐρευνητικὴ διαδικασία.

Προκειμένου νὰ εἶναι ἔτοιμοι οἱ μαθητὲς ἢ σπουδαστὲς καὶ γιὰ τὴν δημιουργία ἀνάλογου κλίματος στὰ σχολεῖα, καλὸν εἶναι νὰ ὑπάρχει σχετικὴ προετοιμασία σὲ χρόνο ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τοῦ Project, ὡστε τὴν τελευταία ἑβδομάδα, πρὶν τὴν πραγματοποίησή της, νὰ ἀνακοινῶνται ἀπλῶς οἱ πρακτικὲς λεπτομέρειες. Εὐκαιρίες λατρείας ὑπάρχουν κατὰ τὴν ἐπέτειο διαφόρων ἑορτῶν, ὅπως: τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τῆς Μεγάλης Σαρακοστῆς τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Χριστουγέννων. Τότε ὑπάρχει καὶ τὸ σχετικὸ κλίμα στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία. Τότε μπορεῖ τὸ σχολεῖο νὰ ἐπιτρέψει ἢ καὶ νὰ προτείνει τὴν πραγματοποίηση κάποιου Project, μὲ

θέμα την συγκεκριμένη γιορτή. Μπορούν να προετοιμασθούν και οι μαθητές.

Σ' αυτό το στάδιο προτείνουμε και τους εξής **στόχους**:

- Να αναδείξουμε την Όρθοδοξη λατρεία ώστε να τη γνωρίσουν οί νέοι και να θελήσουν τη συμμετοχή τους σ' αυτήν (Καλόν είναι να τονισθεί ή επίδραση τῆς ὀρθόδοξης λατρείας καὶ στὴν ἴδρυση τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας).

β. Προγραμματισμὸς τῶν διδασκτικῶν δραστηριοτήτων: Στὸ στάδιο αὐτὸ ἀποφασίζεται μὲ τί ἀκριβῶς θὰ ἀσχοληθοῦν τὰ μέλη τῆς ὁμάδας, εἴτε ἀτομικά, εἴτε χωρισμένα σὲ μικρότερες ὁμάδες, ποιά μεθοδολογία θὰ χρησιμοποιήσουν, τί δραστηριότητες θὰ ὑλοποιήσουν, ποιοὺς ἐξωσχολικοὺς χώρους θὰ ἐπισκεφτοῦν, μὲ ποιοὺς εἰδικοὺς θὰ ἐπικοινωνήσουν κλπ.

Ὅσο ἀναλυτικότερος καὶ καλύτερα ὀργανωμένος εἶναι ὁ προγραμματισμὸς τῶν δραστηριοτήτων, τόσο εὐκολότερα ἀλλὰ καὶ ταχύτερα θὰ διεξαχθεῖ ἡ ἔρευνα.

γ. Διεξαγωγή τῶν δραστηριοτήτων: Στὸ στάδιο αὐτὸ οἱ ὁμάδες ἐργασίας ὑλο-

ποιοῦν τὶς προγραμματισμένες ἀπὸ τὸ προηγούμενο στάδιο, δραστηριότητες. Καταρχὴν γίνεται ἡ **συλλογὴ τῶν πληροφοριῶν**. Μερικὰ ἀπὸ ὅσα θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν στὴ φάση αὐτὴ εἶναι:

1. **Ἔρευνα σὲ βιβλιοθήκη:** Ἀναζητοῦμε τὴ βιβλιογραφία ἡ ὁποία μᾶς κατευθύνει πρὸς τὸ στόχο.

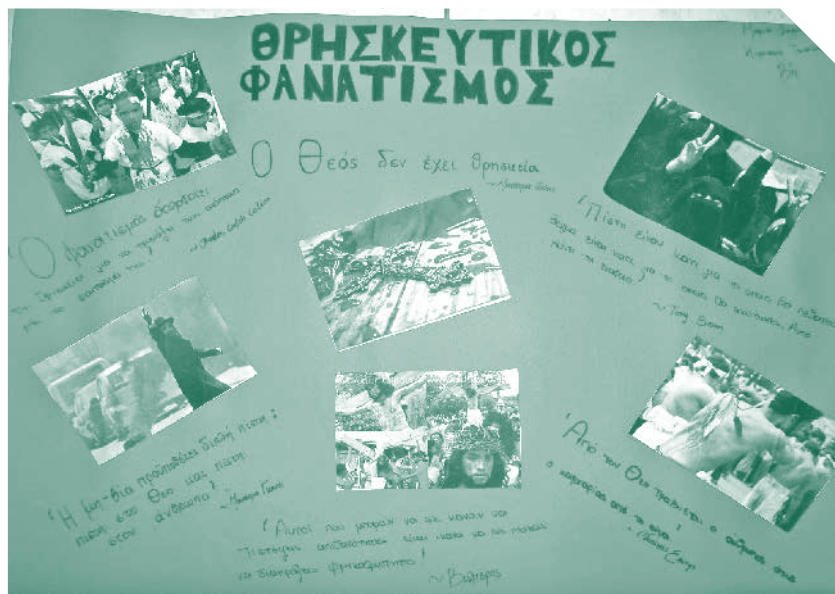
2. **Ἔρευνα πεδίου:** Ἐπιλέξαμε ἓνα γενικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεία λατρεία. Γιὰ τὴν προσέγγισή της ἀπαιτεῖται μιὰ πλειάδα δραστηριοτήτων, ὅπως εἶναι:

Α. Συνεντεύξεις, δομημένες, μὲ κατοίκους, συμμαθητές, εἰδικούς (π.χ. κληρικούς ἢ καθηγητές).

Β. Γράψιμο ἐπιστολῶν σὲ κληρικούς, ἐκπαιδευτικούς, κυβερνητικὲς ὑπηρεσίες (Ἵπ. Παιδείας) κλπ.

Γ. Προετοιμασία ἐρωτηματολογίου-Ἀπαντήσεις σὲ φύλλο ἐργασίας.

Οἱ μαθητὲς δουλεύουν **ἀτομικά**, σὲ **μικρὲς ὁμάδες** ἢ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, **ὄλοι μαζί**, ἀνάλογα μὲ τὸ πῶς ἔχει προγραμματιστεῖ. Ὁ ἐκπαιδευτικὸς εἶναι κοντὰ τους γιὰ νὰ λύσει τυχόν ἀπορίες,

νά ενθαρρύνει, νά βοηθήσει ὥστε νά ξεπεραστοῦν προβλήματα ποῦ θά ὀδηγοῦσαν σέ χάσιμο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἢ καί ἀπογοήτευση.

δ. **Ἀξιολόγηση:** Στὴ μέθοδο project ἀξιολόγηση σημαίνει ἀπὸ κοινοῦ ἐκτίμηση τῆς δουλειᾶς, συζήτηση γιὰ τὸ κατὰ πόσο ἐπιτεύχθηκαν οἱ ἀρχικοὶ στόχοι, πῶς κύλησε ἡ ὅλη διαδικασία, ποιά ἦταν τὰ ἀποτελέσματα. Ἀκόμα, στὴ μέθοδο project, **ἀξιολόγηση σημαίνει ἐκτίμηση τῆς ἐμπειρίας ἀτομικὰ καὶ ὁμαδικά, ἐντοπισμὸς τῶν λαθῶν καὶ τῶν προβλημάτων ποῦ ὑπῆρξαν.** Μία τέτοιου τύπου ἀξιολόγηση περιέχει τόσο **έτεροαξιολόγηση**, ὅσο καὶ **αὐτοαξιολόγηση**⁸, ἐκφράζεται θετικὰ κι ὄχι ἀρνητικὰ καὶ στοχεύει στὴν βελτίωση τῆς ἐργασίας καὶ ὄχι στὴν κατάκριση τοῦ ἀτόμου.

4. Ἐπιλεγόμενα

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ εἶναι βαθεῖα ρι-

8. Εὐαγγελίας Τσαγκαρλῆ-Διαμάντη, *Ἀξιολόγηση-Αὐτοαξιολόγηση μαθητῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν*, Ἀθήνα: Λύχνος, 2003, σελ. 37-54.

ζωμένη στὴν ἐσώτερη φύση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι «αὐτὸ ποῦ ἀφορᾷ ἀπόλυτα τὸν ἄνθρωπο»⁹. Στὸ σχολεῖο, ποῦ οὐδεὶς ἀρνεῖται τὴ δυνατότητά του νά κοινωνικοποιήσει καὶ νά μορφώσει τὸ παιδί, τὰ ἀποτελέσματα ἔχουν ἀμεση σχέση μὲ τὸν διδάσκοντα¹⁰. Οἱ εἰδικές του γνώσεις στό μάθημα ποῦ διδάσκει, ἡ καλή κατάρτισή του σέ θέματα διαπαιδαγώγησης καὶ κυρίως ὁ ἐνθουσιασμός καὶ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸ παιδί, μποροῦν νά τὸν καταξιώνουν καθημερινῶς καὶ νά τὸν ἀναδεικνύουν ὀδηγό καὶ ἡγέτη καὶ ὄντως δάσκαλο. Ὅταν ἡ σχολικὴ ἡμέρα γιὰ τὸ παιδί ἀρχίζει μὲ τὴ θετικὴ ἀποδοχὴ τῶν ἄλλων, αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση τῆς κοινωνικότητάς του¹¹, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ συνεργασία καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς προσωπικότητάς του. Γι' αὐτὸ καὶ «δέν θά παύσει ποτέ ἡ Ἐκκλησία ὡς Ὁρθο-

9. P. Tillich, *Systematische Theologie I-II*, Berlin - New York 1987, σελ. 247.

10. Γεωργίου Κρουσταλάκη, *Διαπαιδαγώγηση - πορεία ζωῆς*, Ἀθήνα: Αὐτοέκδοση, 2000, σελ. 56, 144-147.

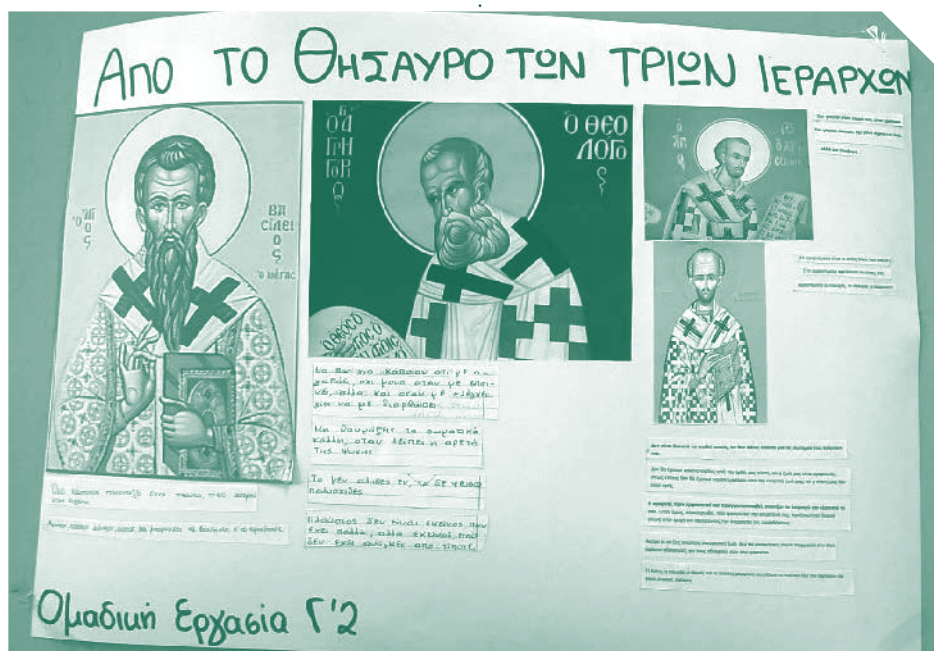
11. Ἡ ἐν Χριστῷ κοινωνία βέβαια γίνεται πραγματικὴ, μὲ τὴν ἀληθινὴ καὶ ὀλόκληρην ἐνταξιν στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

δοξία νά καλεῖ. Θά ἐξέρχεται συνεχῶς πρὸς τόν κόσμο, γιά νά ἐκκλησιοποιεῖ τόν κόσμο. Νά ἐλευθερώνει ἐν Χριστῶ τόν κόσμο. Καί ἐλευθερώνει τόν κόσμο, προσφέροντας στόν κόσμο Χριστό, δηλαδή τήν Ἀλήθεια-Ὁρθοδοξία της»¹². Αὐτό μπορεί νά γίνει στους μαθητές μέ διάφορες εὐκαιρίες.

Ὅταν κατά τήν πρωινή προσευχή συνάζονται οἱ μαθητές στήν αὐλή τοῦ σχολείου, ἴσως δέ φαντάζονται ὅτι τότε

καθημερινά, δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά ἓνα ὀρθόδοξο βίωμα ἐκ μέρους τῶν διδασκόντων καί τῶν διδασκομένων· ἀρκεῖ κάποιος νά τοὺς τό ἐπισημάνει. Τότε μπορεί νά αισθανθοῦν ὅλοι, καί χωριστά ὁ καθένας, τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ στήν καθημερινότητά τους.

Ἔχει σημαντικές συνέπειες γιά τοὺς μαθητές καί τοὺς δασκάλους τους μιά τέτοια κατάληξη. Μπορεῖ νά αισθανθοῦν ἔντονα

βιώνουν νοπη σταυραναστάσιμη κατάσταση, μέ τόν ὀριζόντιο ἀξονα τοῦ Σταυροῦ νά ἐκφράζεται ἀπό τοὺς μαθητές καί τοὺς δασκάλους τους καί τόν κάθετο ἀπό τόν Κύριο πού ἐπικαλοῦνται. Αὐτή ἡ βεβαιότητα εἶναι ἀνάγκη νά προβάλλεται ἀπό τό δάσκαλο καί τό θεολόγο στήν κάθε τάξη, ὥστε νά ἐμπεδώνεται ἀπό τοὺς μαθητές καί νά ὀργανώνεται στή συνείδησή τους. Γιατί ἡ μοναδική αὐτή στιγμή σύναξης ὄλου τοῦ σχολείου, πού ἐπαναλαμβάνεται

τή φιλανθρωπία¹³ τοῦ Θεοῦ, πού δέν μπορεί νά νικηθεῖ ἀπό τήν ἁμαρτία ὀλόκληρου λαοῦ· γιατί «ὁ Θεός ἔχει τό ἀγαθόν σύνδρομον τῆ οὐσίας» καί κάθε κτίσμα «καθίσταται ἀγαθόν διά τῆς τοῦ Θεοῦ μετουσίας»¹⁴.

12. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, «Ὁρθόδοξη θεώρηση τῆς κοινωνίας», ἐν: Κοινωνία, 1 (1985), σελ. 82-102.

13. Ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατηχήσεις, Καρέας: Ἐτοιμασία, 1999, σελ. 91.

14. Ἰωάννου Δαμασκνοῦ, Περὶ ὀρθόδοξης πίστεως, Ε.Π.Ε., 1, σελ. 141-150.

ΤΟΥΡΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΠΤΕΣ

Τοῦ κ. Ἡλία Διαμῆ,

Δρ. Θεολογίας, καθηγητῆ Μουσικῆς

Τό καλοκαίρι εἶναι μιά ἐποχή ἀποκαλύψεων. Κάτι ἡ ζέστη, κάτι ἡ χαλάρωση τῶν ρυθμῶν τοῦ χειμῶνα, ἔρχεται καί ἡ θερινή ἄδεια καί γίνονται ὀρατά πολλά ἀπ' ὅσα μένουν κρυμμένα τούς ὑπόλοιπους μῆνες τοῦ χρόνου.

Τό θέαμα, τίς περισσότερες φορές, εἶναι δυσάρεστο, μερικές φορές μάλιστα καί ἀποκρουστικό. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τά σώματα, πού ἡ θερινή ζέστη τά ἀπελευθερώνει ἀπό τά πολλά ροῦχα, ἰσχύει καί γιά τίς κρυφές γωνίες τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων. Ἰδιαίτερα τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων τῶν μεγάλων πόλεων. Ἀπό αὐτές μάλιστα

ὀνομάζουμε πόλη.

Μιά πόλη σάν τήν Ἀθήνα ἢ σάν τόν Πειραιᾶ δέν εἶναι ἀπλῶς ἕνας χώρος συνύπαρξης. Εἶναι ἕνας χώρος διαμόρφωσης ἀνθρώπων μέ βάση συγκεκριμένες συνθηκικές. Τό μικρό αὐτό κείμενο δέ φιλοδοξεῖ, οὔτε νά ἀναλύσει, οὔτε νά ψυχαναλύσει. Περιορίζεται νά παρατηρήσει καί, ὅσο μπορεῖ, νά συνδέσει πράγματα φαινομενικά ἀσύνδετα μεταξύ τους. Σκέφτομαι, λοιπόν, πώς δέν εἶναι δυνατόν νά μένει ἡ ἀνθρώπινη ψυχή ἀνεπηρέαστη ἀπό αὐτά πού τήν περιτριγυρίζουν.

Σέ μιά μεγάλη πόλη βασιλεύουν ὑλικά σκληρά καί σχήματα ἄκαμπτα. Βασιλεύει τό τσιμέντο καί ἡ ἄσφαλτος, βασιλεύουν οἱ εὐθεῖες καί οἱ γωνίες. Λίγο πιο ἔξω, ἕνα δέντρο θ' ἀνοίξει διάλογο καί μέ τήν παραμικρότερη πνοή τοῦ ἀέρα. Τό χώμα εἶναι πάντα ἔτοιμο νά ὑποδεχτεῖ μέ εὐγνωμοσύνη τήν κάθε ψιχάλα. Ὁ κύκλος τοῦ καιροῦ χρωματίζει λουλούδια καί οὐρανό. Οἱ πολυκατοικίες ὅμως μένουν ἀδιάφορες, ἀκόμη καί στή θύελλα, ἡ ἄσφαλτος δίνει μιά καί πετάει μέ περιφρόνηση στίς ἄκρες τῆς τό νερό τῆς βροχῆς, τά τσιμέντα δέ βρέθηκε τρόπος ἀκόμη ν' ἀνθίζουν. Τά σχήματα καί οἱ κατασκευές ἐκπέμπουν μιά ἀποκρουστική ὑπεροψία, μνημεῖα κι αὐτά ἑνός «πολιτισμοῦ», πού ἔχει θεοποιήσει τή δύναμη καί τήν ἀλαζονική ἐξουσία.

Δημιουργοῦμε τίς πόλεις πού μᾶς ἀξίζουν, ἢ εἴμαστε οἱ μικρές ἔμψυχες ἀπεικονίσεις τους; Δέν ἔχει καί τόση σημασία. Σημασία ἔχει πώς οἱ μεγάλες πόλεις φαίνεται νά ἀποτελοῦν τόν καρκίνο τοῦ

Κάποιοι ὅμως ἀπό τή στρατιά θά προλάβουν νά μεταβληθοῦν ἀπό τουρίστες σέ ἐπισκέπτες. Ἄν ὁ ὅρος «τουρίστας» συνδυάζεται μέ τόν ἀγενῆ ἐπιδρομέα, ὁ ὅρος «ἐπισκέπτης» φέρνει στό νοῦ τό διακριτικό κτύπημα στήν πόρτα καί τή συνεσταλμένη ἐρώτηση.

τίς τελευταῖες... ἀποκαλύψεις ἀναδύεται ὁ χαρακτήρας καί ἡ ποιότητα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου... κυλοῦ, πού καταχρηστικά

άνθρωπινου πολιτισμού. Ἡ ἀκαμψία, τὸ πέτρωμα καὶ ἡ στεγανοποίηση φαίνεται νὰ διαποτίζει τὶς ἀνθρώπινες ψυχές καὶ νὰ διαμορφώνει ἀνθρώπους μόνους, σκληρούς καὶ ἀγενεῖς. Ἡ αὐτάρκεια δὲν ἔχει λόγους νὰ ἀναζητήσει κώδικες συνύπαρξης. Ἀντιθέτως ἔχει λόγους νὰ ἀπομακρύνει τὸν

«πλυσίον», πού ἔχει μεταβληθεῖ ἀπλῶς σέ ἕναν ἐνοχλητικό. Στὶς μεγάλες πόλεις ἡ μοναξιά δὲν ἔχοχλεῖ πλέον. Ἀντιθέτως, εἶναι ἐπιθυμητή. Οἱ παρενέργειές της, σωματικές καὶ ψυχικές, εἶναι ὑπὸ ἔρευνα, ὅμως ἕνας Θεός ξέρει πόσες γενεές ἀστῶν θά χαντακωθοῦν, μέχρι νὰ βγοῦν «ἐπιστημονικῶς» ἔγκυρα συμπεράσματα.

Ἡ ζωὴ σέ μιὰ μεγάλη πόλη στηρίζεται σέ δυὸ ποδάρια, σέ δυὸ πράξεις, σέ δυὸ ρήματα: «ἀγοράζω» καὶ «πουλάω». Ὅλα ἔχουν τιμὴ. Ὅλα εἶναι διαθέσιμα, ἀρκεῖ νὰ μπορεῖς νὰ καλύψεις τὴν τρέχουσα ἀξία τους. Ὁ κάτοικος μιᾶς πόλης - ὁ ὄρος «πολίτης» ἀποφεύγεται συστηματικά, γιὰ νὰ μὴν τρελαθοῦμε ἐντελῶς - εἶναι κυρίως ἕνας καταναλωτής. Ἰκανοποιημένος ἂν κατάφερε νὰ ἀγοράσει αὐτὸ πού ἤθελε στὴν καλύτερη τιμὴ ἢ ἀνικανοποίητος, ἂν βλέπει τὶς διαφημίσεις νὰ τοῦ προτείνουν πράγματα, πού δὲ μπορεῖ νὰ ἀγοράσει.

Μέ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά - πού δὲν εἶναι βέβαια τὰ μόνα- ὁ κάτοικος τῆς πόλης

θά πάρει κάποτε τὴν ἀδειά του. Ὁ κάτοικος τῆς πόλης σέ ἀδεια ὀνομάζεται «τουρίστας». Δέν ξέρω τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξεως, μέ καλύπτει ὅμως ἡ ἔννοια πού ἀποδίδει σ' αὐτὴν ὁ Νεοέλληνας. «Τουρίστας» εἶναι μεταφορικά ὁ ἀσχετος, ὁ ἀδιάφορος, ὁ ξένος καὶ συνοδεύεται συνήθως ἀπὸ ἀπαξιωτικό κούνημα τοῦ κεφαλοῦ καὶ τράβηγμα τῶν χειλιῶν πρὸς τὰ κάτω.

Μιά στρατιά τουριστῶν, ἀδιάφορων, τρελαμένων ἀπὸ τὸ τιμῆντο καὶ τὴν ἀσφαλο 11 μηνῶν, σκληρῶν, ρηκῶν, ἀχόρταγων καταναλωτῶν, ξένων μέ ὅλα, ἀκόμη καὶ μέ τὴν ψυχὴ τους, περιμένουν οἱ μικροὶ παράδεισοι τῆς Ἑλλάδας. Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς στρατιᾶς αὐτῆς εἶναι ἡ ἀγένεια καὶ ἡ ἀδιακρισία. Τὰ περισσότερα μέλη αὐτῆς τῆς στρατιᾶς θά εἰσβάλουν, θά συλῆσουν καὶ θά ἀποχωρήσουν ἀφήνοντας πίσω τους... ἰθαγενεῖς νὰ μαζέψουν τὰ

σκουπίδια τους καὶ νὰ ἐπιδιορθώσουν ὅσες ἀπὸ τὶς ζημιές ἐπιδιορθώνονται. Βέβαια, οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοὶ θά χαροῦν γιατί ἡ βιομηχανία τῆς βαρβαρότητας -τουρισμός ὀνομάζεται- πῆγε καὶ φέτος καλά. Ἄλλωστε, τὸ ἀληθινὸ κόστος αὐτοῦ τοῦ «καλά» θά τὸ πληρώσουν δυὸ-τρεις γενεές ἀργότερα. Δέ θά καταλάβουν, ὅμως, πῶς ὁ καρκίνος τῶν πόλεων καταστρέφει τὰ κύτταρά τους, ὅπως καὶ τοῦ τόπου τους. Ἡ παιδεία ἄλλωστε πού τοὺς παρεσχέθη, κατασκευασμένη σέ πολυτελῆ ὑπουργικὰ γραφεῖα, στὸ κέντρο φυσικά τοῦ «κέντρου», ἔχει φροντίσει, ὥστε νὰ αἰσθανθοῦν καὶ περήφανοι, πού ἡ πρόδος κέρδισε καὶ φέτος ἀκόμη ἕνα βῆμα, ἀφοῦ, καὶ νέο μπητς-μπαρ (beach bar) φτιάχτηκε, καὶ τὴ Γιουροβίζιον εἶδαμε ἀπὸ ὀθόνη λεντ.

Κάποιοι ὅμως ἀπὸ τὴ στρατιά θά προλάβουν νὰ μεταβληθοῦν ἀπὸ τουρίστες σέ ἐπισκέπτες. Ἄν ὁ ὄρος «τουρίστας» συνδυάζεται μέ τὸν ἀγενῆ ἐπιδρομέα, ὁ ὄρος «ἐπισκέπτης» φέρνει στὸ νοῦ τὸ διακριτικὸ

κτύπημα στην πόρτα και τή συνεσταλμένη έρωτηση·

«Επιτρέπετε»;

‘Ο έπισκέπτης είναι πάντα χαρά για ένα σπίτι. Θεωρεί τιμή του πού τον δέχτηκαν και συγχρόνως αποτελεί τιμή για τους οικοδεσπότες. ‘Ο έπισκέπτης σέβεται. Σέβεται τό χώρο και τά πράγματα. Σέβεται τά όρια. Δέν αισθάνεται νά τον περιορίζουν, αντίθετα, βρίσκει άκρως ένδιαφέρον τό νά ακολουθήσει, έστω και για λίγο, διαφορετικούς ρυθμούς, εμπλουτίζοντας τούς δικούς του και άνοίγοντας τή ματιά του σε νέες έξηγήσεις και αντίδράσεις για τή δική του καθημερινότητα. Θέλει και ξέρει νά φιλοξενεί σπίτι του κι έτσι έχει τή έννοια, χωρίς νά χάνει τήν άξιοπρέπειά του, νά προσαρμοστεί στό σπίτι πού βρέθηκε και νά κάνει τούς νοικοκυραίους νά πουν γι’ αυτόν «χαλάλι».

‘Ο έπισκέπτης δέν καταναλώνει φαί, θέαμα και ύπηρεσίες. Σηκώνει τό πέπλο τής πρώτης έντύπωσης, γοητεύεται από τό πώς ή ψυχή τών ανθρώπων άποτυπώθηκε στά κτήρια και τίς συνήθειές τους, κρεμάει κομμάτια τής ψυχής του από τά κλαδιά τών δέντρων, αφήνει τό νοῦ του νά ταξιδεύει στό παρελθόν και άγωνιά για τό μέλλον του τόπου πού βρέθηκε, δέ διστάζει νά μαζέψει τό σκουπιδάκι από κάτω, έστω κι αν δέν τό ’ριξε αυτός, έστω κι αν δέν ξαναπατήσει ποτέ πιά έδω.

‘Ο έπισκέπτης ξέρει νά συμπονάει τά άψυχα και τά ζωντανά. Πώς τά κατάφερε και δέν τον έπνιξαν τά τσιμέντα και οί άσφαλτοι; Μπορεί νά συνήθισε ν’ άκούει «καλημέρα» από ένα δέντρο κάθε πρωί, μπορεί νά βρέθηκε στην πορεία τής ζωής του κάποιος πού νά τον έμαθε νά προσπλώνει επίμονα τό βλέμμα του κάπου και νά μήν τό αποτραβήξει πριν ή εικόνα περάσει στην ψυχή του. Μπορεί, τέλος, νά πετύχει νά αισθάνεται μέρος ενός συνόλου, ενός κόσμου, και νά άγωνιά αν θά ζήσει σά στολίδι άντάξιο του.

“Ο,τι κι αν συμβαίνει, ό έπισκέπτης άπολαμβάνει κάθε στιγμή τόν εμπλουτισμό τής ψυχής του μέ νέες έμπειρίες, παραστάσεις και σχέσεις, πλουτίζοντας τά γύρω του μέ τήν παρουσία του, τήν ίδια ώρα πού ό τουρίστας άναζητά τρόπους νά τά διαποτίσει μέ τή μιζέρια του.

‘Η εικονίτσα πού μου έρχεται στό νοῦ δέν είναι βυζαντινή. Έχει έναν ξανθό Χριστό μέ λευκό χιτώνα νά κτυπάει διακριτικά μιá χοντρή, ξύλινη και χορταριασμένη πόρτα. Μ’ άρέσει αυτή ή εικόνα του έπισκέπτη Χριστού, του ευγενούς και διακριτικού έπισκέπτη Χριστού. ‘Ο τρόπος πού «έπεσκέψατο ήμäs έξ ύψους» είναι πρότυπο συμπεριφοράς, πρότυπο σεβασμού στό διαφορετικό, πρότυπο έννοιας για

τόν ξένο. Και μάλιστα, όχι έννοιας άπλως, αλλά άγκαλιάσματος του ξένου, κόπου για τόν ξένο, λύτρωσής του. “Οποιος ένιωσε τό διακριτικό κτύπημα του Χριστού στην πόρτα τής ψυχής του και πολύ περισσότερο, όποιος τήν άνοιξε, τό πιθανότερο είναι νά γευτεί χίλια δυό πράγματα. Έξίσου όμως πιθανό είναι πώς και οί γύρω του και τά γύρω του θά βρουν σ’ αυτόν παρηγορία καλαισθησίας, ευγένειας και διακριτικότητας. “Ισως αυτός είναι ό μόνος δρόμος, για νά ξαναζωντανέψει ή άρχοντιά στά λόγια, ή άρχοντιά στους τρόπους, ή άρχοντιά στή φιλοξενία, ή άρχοντιά πού τόσο μäs έχει λείψει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Τοῦ κ. Λεωνίδα Κατσίρα, Σχ. Συμβούλου

*«Πολλές πολιτείες κάθηκαν, πολλές χώρες σκοτείνιασαν.
'Εκείνο πού ἔμεινε, εκείνο πού μένει, εἶναι ἡ ὁμορφιά τῆς Τέχνης καί ἡ Σκέψη».*

Ἄντουάν Μπουρντέλ (Γάλλος γλύπτης)

Περίληψη

Μέσω τῶν ἔργων τέχνης ὁ μαθητής/τρια μπορεῖ νά παρατηρεῖ μέ κριτική ὀξύτητα τά ἔργα Τέχνης καί τίς ἐποχές τους καί νά ἐκφράζει τήν προσωπική του γνώμη γιά τά ἔργα τέχνης καί τίς ἔννοιες τῆς τέχνης καί νά ἀποκωδικοποιεῖ τά κρυφά καί φανερά μηνύματα τῶν εἰκόνων πού συναντοῦν στήν καθημερινή του ζωή, ἀπό τά ΜΜΕ ὡς τίς πολιτικές ἀφίσεις. Μέσω βιωματικῆς προσέγγισης τῆς γνώσης, οἱ μαθητές/τριες ἔχουν τή δυνατότητα, ὄχι μόνο νά σκέφτονται ἀναφορικά μέ τόν κόσμο, ἀλλά καί νά δροῦν μέσα σέ αὐτόν, καλλιεργώντας ἔτσι, τίς γνωστικές, ἐπικοινωνιακές καί συναισθηματικές δεξιότητές τους. Αὐτό θά ἐπιτευχθεῖ μέσα ἀπό τήν ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας, πού ἀναφέρεται στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ καί τίς διαφορετικές προσεγγίσεις τῶν μεθόδων διδασκαλίας τῆς τέχνης, πού χρησιμοποιοῦν διάφορες θεωρίες πού ἀναφέρονται στή βιβλιογραφία κατά τήν τελευταία 30ετία.

Εἰσαγωγή

Πολλοί μελετητές, καλλιτέχνες καί φιλόσοφοι ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα ἔχουν παραθέσει τίς ἀπόψεις τους γιά τό νόημα καί τήν ἀξία τῆς τέχνης. Οἱ σύγχρονες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις γιά τήν ἐκπαίδευση, μιλοῦν γιά ἓνα «ἀνοιχτό σχολεῖο», προσανατολισμένο στήν κοινωνία. Ὁ τρόπος ἐπίτευξης αὐτοῦ τοῦ ἀνοιχτοῦ σχολείου εἶναι κυρίως μέσω τῆς διαδράσης τοῦ σχολείου μέ τόν πολιτισμό καί τίς πολιτισμικές δράσεις τῆς εὐρύτερης κοινωνίας στήν ὁποία ἀνήκει τό ἄτομο (Σκέμπερν Λ., 2010).

Σέ ἐποχές κρίσης, ὅπως εἶναι ἡ σημερινή, ἡ ποίηση, ἡ φιλοσοφία, ἡ μουσική καί γενικά ἡ τέχνη μπορεῖ νά εὐαισθητοποιήσει, νά ἀποτελέσει ἀνάχωμα στόν λαϊκισμό, νά στρέψει στήν δημιουργική καί κριτική ἱκανότητα. Χρειαζόμαστε περισσότερη ποίηση, περισσότερη μουσική, περισσότερη φιλοσοφία, ὑποστηρίζει ὁ Κάσπαρ Κένιχ. Ἐπίσης, ὁ Λέων Τολστόι, ἐπισημαίνει τήν ἀξία τῆς τέχνης ὡς μέσον ἀνάπτυξης καί προόδου τοῦ ἀνθρώπου (L. Tolstoy, 1995).

Ἡ συνεισφορά τῶν Τεχνῶν στήν Ἐκπαίδευση

Οἱ τέχνες μποροῦν νά συμπληρώσουν τό ἐκπαιδευτικό ἔργο, καθώς ὑποστηρίζουν τήν καλλιτεχνική ἔκφραση, προτάσσουν τήν μοναδικότητα τοῦ μαθητῆ, κινητοποιοῦν τήν ἐπιθυμία του γιά ἔρευνα καί δημιουργία, ἀναπτύσσουν τίς ἰκανότητες καί δεξιότητες του καί διαμορφώνουν τίς ἀξίες, τίς στάσεις καί τίς συμπεριφορές του (Τέχνη & Ἐκπαίδευση, στό <http://www.sgt.gr/gre/SPG1321/>, 2018).

Τά τελευταῖα χρόνια ἡ Ἐκπαίδευση μέσω τῆς Τέχνης, ἀλλά καί ἡ ἀξιοποίηση τῆς Τέχνης στήν Ἐκπαίδευση γίνεται ὁλοένα καί πιό συστηματική (Α. Ντούλια, 2012). Ἐτσι, διάφορα προγράμματα ἐκπονήθηκαν μέ ἀφετηρία τήν ἀξιοποίηση ἔργων τέχνης, τά ὁποῖα ἀναφέρουμε περιγραφικά, διότι ἡ κριτική τους προσέγγιση θά ἦταν μιά ἄλλη μελέτη, πού ξεφεύγει ἀπό τήν ἐργασία σ' αὐτό τό ἄρθρο, κατέληξαν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ κατανόηση τῆς τέχνης ἀποτελεῖ μιά σύνθετη διεργασία, συμβάλλει στήν ἐνίσχυση τοῦ στοχασμοῦ καί τήν καλλιέργεια τοῦ κριτι-

κοῦ στοχασμοῦ (E. Eisner, 2002). Τά ὀφέλη ἀπό τήν ἀξιοποίηση τῶν τεχνῶν στήν ἐκπαιδευτική διαδικασία εἶναι σημαντικά ὅπως: γνωστική εὐελιξία, ἑρμηνευτική γνώση, φανταστική σκέψη, ἀνάπτυξη αἰσθητικῆς (Α. Efland, 2002).

Ἔτσι, λοιπόν, τά διάφορα προγράμματα πού ἀναπτύχθηκαν γιά τήν ἀξιοποίηση τῆς τέχνης στήν ἐκπαίδευση ἔδιδαν σημασία στό ὅτι ἡ τέχνη καί γενικά ὁ πολιτισμός θά ὠθήσει τά παιδιά νά ἀφεθοῦν στόν χώρο τῶν

χρωμάτων καί τῶν σχεδίων, σέ μιά προσπάθεια νά προσεγγίσουν τήν εἰκαστική γλώσσα τῶν καλλιτεχνῶν, νά καλλιεργήσουν τήν αἰσθητική τους ἀντίληψη, ἐνεργοποιώντας τή φαντασία τους καί νά ἐκφραστοῦν κριτικά γιά τά ἔργα τέχνης καί νά ἀντλοῦν γνώσεις καί ἐμπειρίες ἀπό διάφορες πηγές καί μέ διάφορους τρόπους. Τά παιδιά μέ τίς παρατηρήσεις τους, τήν ἀναζήτηση πληροφοριῶν ἀπό δασκάλους, καλλιτέχνες, ἐπαγγελματίες, ἀλλά καί ἀπό ἔργα τέχνης, βιβλία, μουσεῖα, περιβάλλον καί ΜΜΕ, νά μποροῦν νά δημιουργοῦν τή δική τους γνώση γιά ἕνα διδακτικό ἀντικείμενο, μέ ἀποτέλεσμα τό μάθημα νά γίνεται ἐλκυστικό, δημιουργικό καί διαδραστικό (Τέχνη καί πολιτισμός, <http://ppf.edu.gr/clubs/art-cultur>, 2018).

Παρατηροῦμε, λοιπόν, ὅτι ἡ Τέχνη, τελικά, λειτουργεῖ καί ὡς ἕνα διδακτικό πλαίσιο, πού ὁλοκληρώνει τό σχολικό πρόγραμμα μαθημάτων, ἀφοῦ, προκειμένου νά ἑρμηνευθεῖ, ἀπαιτεῖται ἡ παραβολή της μέ τό ἀντίστοιχο ἱστορικό, κοινωνικό καί πολιτιστικό περιβάλλον (Κ. Μαλαφάντη, Γ. Καρέλα, 2018). Τά ἔργα Τέχνης εἶναι πολύ περισσότερο ἀπό ἀπλές ἀπεικονίσεις ἢ ἀναπαραστάσεις, πού

προσελκύουν τό ενδιαφέρον, γιατί δίνουν τή δυνατότητα στό μαθητή νά συμπληρώσει τή γνώση του από διάφορους χώρους καί συσχετίζονται ζητήματα πού άφορούν τόν άτομικό καί κοινωνικό έαυτό, όπως εΐναι ή ήθική, ή ειρήνη, ή φιλία, ή έπιείκεια, ή δικαιοσύνη, ή ανάγκη του άνήκειν (Α. Efland, 2002).

Ό συνδυασμός αναλυτικού προγράμματος καί τέχνης επιτρέπει ένα διάλογο μεταξύ τους καί μπορεί νά τροφοδοτεί τή σχολική πράξη καί ζωή, συντελώντας στην κοινωνική, συναισθηματική καί γλωσσική ανάπτυξη του μαθητή, καλύπτοντας τήν ανάγκη έκφρασης καί επικοινωνίας (Γ. Κακούρου-Χρόνη, 2002).

Μέθοδοι διδασκαλίας τής τέχνης πού χρησιμοποιούνται από τή βιβλιογραφία

Οί μέθοδοι διδασκαλίας κάθε έποχής μέ διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις άξιοποιούν καί διαφορετικές τεχνικές διδασκαλίας καί αποκαλύπτουν τους στόχους καί τή δομή των κοινωνιών πού τς εφαρμόζουν.

Μέ πολύ λακωνικό, αλλά έξοχως περιεκτικό τρόπο «τό πώς τής μάθησης» διατυπώνεται τόν 6ο αι. π.Χ. από τόν Lao-Tse, ως ή πρώτη ενεργητική πρόταση μέ τή φράση: «Άν μου μιλήσεις θά άκούσω. Άν μου δείξεις, θά δώ. Άλλά άν μου δώσεις τήν εύκαιρία νά άποκτήσω έμπειρία, θά μάθω». Οί νέοι άνθρωποι, έπομένως, θά πρέπει νά εκπαιδευτούν στή σημασία καί τή νοσηματοδότηση τής εικόνας ως έργαλείου έκφρασης καί επικοινωνίας καί νά άσκηθούν στήν άποκωδικοποίησή της, στά μηνύματα τά φανερά ή τά καλυμμένα πού έκπέμπει, ώστε νά μίν μείνουν «έκτεθειμένοι στις διαβρωτικές επιρροές της, χωρίς τό έφόδιο τής

κριτικής έπεξεργασίας καί τής έπωφελοϋς χρήσης της» (Τ. Σάλλα, 2018). Τό έπιβεβαιώνουν οί ίδιοι μαθητές/τριες ενός Σχολείου μέσω τής ηλεκτρονικής τους έφημερίδας «Πάντως, δικός μας προορισμός, δηλαδή όλων έμας των μαθητών, εΐναι νά αλλάξουμε τόν κόσμο καί ή τέχνη θά μπορούσε νά γίνει ένα από τά πιο ισχυρά μας όπλα γιά αυτόν τό σκοπό. Κι άν τό μόνο πού μπορεί τό σχολείο νά μάς μάθει τελικά γιά τήν τέχνη εΐναι ή γραμματική της άναγνώριση, αυτό δέ σημαίνει ότι έμεις θά σταματήσουμε εκεί. Άς μίν αφήσουμε όλη αυτήν τή σήψη του σήμερα νά μάς στερήσει τό ταξίδι στό όνειρο» (Τ. Βουρδουλάκη, 2010) καί τό όνειρο αυτό δημιουργεί ό μαθητής/τρια, μέσα από τήν καλλιτεχνική εκπαίδευση, ή όποία θά τόν βοηθήσει νά άναπτύξει τς γνωστικές εκείνες ικανότητες, πού του επιτρέπουν νά αναλύει, νά κρίνει, νά έρμηνεύει καί νά περιγράφει τς έκφραστικές ποιότητες πού κρύβονται στα

έργα τέχνης καί στο εύρύτερο περιβάλλον του (Τ. Σάλλα-Δοκουμετζίδη, 1996).

Έξετάζοντας τά όφέλη τῆς χρήσης τῶν Τεχνῶν στήν Ἐκπαίδευση ἀπό μιά συνολική σκοπιὰ διαπιστώνεται ὅτι δίνεται ἡ δυνατότητα στό παιδί νά καλλιεργήσει τίς γνωστικές δεξιότητες, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται ὁ προφορικός ἀλλά καί ὁ γραπτός λόγος, τήν ἱκανότητα νά χρησιμοποιεῖ τή φαντασία καί τή δημιουργικότητά του, νά παρατηρεῖ, νά ἀκούει, νά διαβάζει καί γενικά νά παρατηρεῖ τόν κόσμο ἀπό ποικίλες ὀπτικές γωνίες. Παρέχεται ἀκόμη ἡ εὐκαιρία στό μαθητή νά κατανοεῖ ἔννοιες καί ἰδέες, νά ἀναπτύσσει

Ἀπό τήν ψυχολογία γνωρίζουμε ὅτι οἱ βασικές σκέψεις καί τά συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου προέρχονται ἀπό τό ὑποσυνείδητο, καί ἔρχονται εὐκολότερα στήν ἐπιφάνεια μέσα ἀπό εἰκόνες, παρά ἀπό λέξεις,

κοινωνικές, πολιτιστικές καί συναισθηματικές δεξιότητες καί αὐτές τίς δεξιότητες νά τίς μοιράζεται μέ τά ἄλλα παιδιά τοῦ σχολείου.

Μέ αὐτόν τόν τρόπο προωθεῖται ἡ καλλιέργεια τῆς συνεργασίας καί τῆς ἀλληλεγγύης, ἐδραιώνεται ἡ ἐμπιστοσύνη, τονώνεται ἡ ἀποδοχή τῆς διαφορετικότητας καί προωθείται ὁ γόνιμος διάλογος. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πολλά ἀκόμα γιά τή συνεισφορά τῶν τεχνῶν στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου-τό πῶς σημαντικό, ὅμως, πού δέ μπορούμε νά παραβλέψουμε εἶναι ὅτι οἱ τέχνες δέν παύουν νά εἶναι μιά γλώσσα κοινή, ἕνας κώδικας ἐπικοινωνίας κοινός καί προσιτός σέ ὅλους τους ἀνθρώπους. Ἀποτελεῖ, λοιπόν, πρόκληση γιά ἐμᾶς τούς ἐκπαιδευτικούς νά δημιουργή-

σουμε ἕνα πρόσφορο ἔδαφος, στό ὁποῖο θά μπορούμε νά καλλιεργήσουμε ἀνάμεσα στήν Ἐκπαίδευση καί τήν Τέχνη, καθῶς καί τοῦ παιδευτικοῦ ρόλου τῆς τελευταίας στή ζωή τῶν παιδιῶν μας, δηλαδή τά παιδιά νά «μυθοῦν στόν κόσμο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καί ὄχι νά ἀντιμετωπίσουν τίς εἰκαστικές τέχνες ὡς ἐξειδικευμένη γνώση καί πρακτική» (Ξ. Ἀραπάκη, 2015).

Ἡ τέχνη ὡς ἐκπαιδευτικό ἔργαλειο

Ἡ ὀπτική πού ἀντιμετωπίζει τήν Τέχνη ὡς ἐκπαιδευτικό ἔργαλειο, χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἐπίτευξη παιδαγωγικῶν στόχων καί γνωσιακῶν δεξιοτήτων. Ἐδῶ ἡ Τέχνη παράγεται καί χρησιμοποιεῖται ἀπό τοὺς ἴδιους τους μαθητές γιά τήν αὐθόρμητη ἔκφραση τῶν συναισθημάτων τους μέσα ἀπό ἦχους, χρώματα, κινήσεις καί εἰκόνες. Τό κάθε ἔργο Τέχνης ἀποτελεῖ μιά κατάθεση ψυχῆς, ὅπου ὁ καλλιτέχνης ἀποτυπώνει τά συναισθήματά του καί τά ἐπικοινωνεῖ στοὺς ὑπολοίπους. Μέσα ἀπό τά χρώματα καί τά σχήματα, μέ τίς προσωπογραφίες καί τά τοπία, μέ τόν μοντέρνο ἢ κλασικό σχεδιασμό, ὁ κάθε καλλιτέχνης προσπαθεῖ νά ἐπιτύχει τήν πολυπόθητη ἔνωση μέ τό κοινό του. Ἀπό τήν ψυχολογία γνωρίζουμε ὅτι οἱ βασικές σκέψεις καί τά συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου προέρχονται ἀπό τό ὑποσυνείδητο, καί ἔρχονται εὐκολότερα στήν ἐπιφάνεια μέσα ἀπό εἰκόνες, παρά ἀπό λέξεις, διότι εἶναι δύσκολο καί ἐπίπονο νά ἐκφραστοῦν λεκτικά. Ἀντίθετα, ἡ τέχνη εἶναι συμβολική καί προβάλλει ἐμμέσως τά συναισθήματα. Ἐτσι, τό παιδί μέσω αὐτῆς δέν πληγώνεται οὔτε δυσκολεύεται ἐκφράζοντάς τα μέ ἀσφαλῆ καί ἀνώδυνο τρόπο. (<http://inspireyourlife.gr/%CF%8C%CF%84%CE%B1%CE%BD-%CE%B7-%CF%84%CE%AD%CF>, 2018).

Μιά τέτοια προσέγγιση εἶναι ἡ πλέον διαδεδομένη θεώρηση τῆς λειτουργίας τῆς

Τέχνης, πού θεωρεῖ πώς ἡ καλλιτεχνική δημιουργία εἶναι ταυτόσημη μέ τήν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου, ἀναδεικνύοντας ἔτσι, τόν ἠθικοπλαστικό της χαρακτήρα. Ὅπως

Ἡ πραγματική λειτουργία τῆς Τέχνης εἶναι νά δίνει τήν ἀληθινή εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, αὐτή πού βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐπιφανειακή καί ἄρα ἀπατηλή εἰκόνα,

ἀναφέρουν οἱ Μαλαφάντης καί Καρέλα, ἡ τέχνη προωθεῖ τό διάλογο καί τόν πλουραλισμό τῶν ἀπόψεων, καθώς υπάρχουν πολλές ἑρμηνεῖες σέ μιά μουσική παρτιτούρα, πολλοί τρόποι γιά νά περιγράψουμε ἕναν ζωγραφικό πίνακα ἢ ἕνα γλυπτό, πολλές ἑρμηνεῖες γιά τή νοσηματοδότηση ἑνός λογοτεχνικοῦ κειμένου ἢ ἑνός μουσικοῦ κομματιοῦ. Ἡ Τέχνη διδάσκει καί διδάσκεται, ἔχει μιά παιδευτική ἀξία (Ε. Γεωργοπούλου, 2018). Ἀποτελεῖ βασικό ἐργαλεῖο γιά τήν προώθηση τῆς αὐτό-ἔκφρασης, τῆς δημιουργικότητας καί φαντασίας, καθώς καί ὡς μέσο γιά ἐμπειρική μάθηση (Η. Gardner, 1990, Α. Κόκκος, 2007, 2010, 2011, 2012, D. Perkins, 1994, Ν. Ράικου, 2013). Ὁ ἐκπαιδευτικός ὀφείλει νά εἶναι κατάλληλα προετοιμασμένος ὡς διαχειριστής τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας, ὥστε νά διαμεσολαβεῖ, νά ἐνορχηστρώνει καί νά διεγείρει τό ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν (Λ. Κατσιράς, 2007).

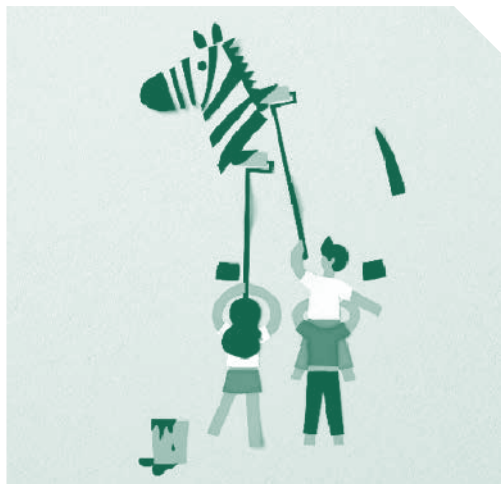
Μέσα ἀπό τή δημιουργική ἔκφραση, ἡ συναισθηματική ἐκφόρτιση ὁδηγεῖ στήν ἀπελευθέρωση καταπιεσμένων συναισθημάτων, στήν ἀμβλυνση τῶν ἐνδοψυχικῶν συγκρούσεων καί στήν κινητοποίηση μὴ ἀναγνωρισμένων συναισθημάτων (C. Case et al., 2002).

Ἡ Τέχνη ὡς ἐργαλεῖο ἀνάλυσης, κατανόησης καί παρέμβασης στήν πραγματικότητα

Στήν βιβλιογραφία πού παρατίθεται στό σημεῖο αὐτό, ἀναφέρονται ἐπιλεκτικά διάφορες θεωρίες, οἱ ὁποῖες διαφέρουν μεταξύ τους ὅσον ἀφορᾷ τό σκοπό πού θέλουν νά πραγματώσουν. Φαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει μεταξύ τους μιά συνάφεια καί ἕνας συνδετικός κρίκος καί εἶναι εὐλογο ἐξάλλου, διότι κάθε μιά στοχεύει σέ διαφορετικό σκοπό.

Ἡ πραγματική λειτουργία τῆς Τέχνης εἶναι νά δίνει τήν ἀληθινή εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, αὐτή πού βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐπιφανειακή καί ἄρα ἀπατηλή εἰκόνα, πού συλλαμβάνουν οἱ αἰσθήσεις μας, τήν κίνηση μέσα στήν ἀκίνησά. Προπαντός, νά μᾶς ἀποκαλύπτει πώς ἡ κίνηση αὐτή δέν πραγματοποιεῖται πέρα καί ἔξω ἀπό ἐμᾶς ἀλλά ἡ κατεύθυνσή της ἐξαρτᾶται κατά πολύ ἀπό τή δική μας στάση καί δράση. Μέ λίγα λόγια, ἀληθινή, μεγάλη, πρωτοπόρα τέχνη εἶναι αὐτή πού καλλιεργεῖ στόν ἄνθρωπο τή βαθύτερη συνείδηση τῆς ἀνθρωπιάς του, τῆς δύναμής του νά ὑποτάξει τή φύση καί τήν κοινωνία στίς ἀνάγκες του, ἡ τέχνη πού δημιουργεῖ τόν ἄνθρωπο – δημιουργό (Ε. Μηλιαρονικολάκη, 2018). Μέσα ἀπό ἔργα τέχνης παρουσιάζεται ἡ πραγματικότητα, ὅπως ὁ καταναλωτικός τρόπος ζωῆς, ὁ ἄκρατος πλουτισμός, ἡ ἀνελέπη φτώχεια, ἡ καταπίεση, οἱ πόλεμοι, ἡ ἀνισότητα καί κάθε εἶδους ἐκμετάλλευση καί ἐξάρτηση. Τά πιό μελανά σημεῖα τῆς σύγχρονης πραγματικότητας πού καθορίζουν τή ζωή στόν πλανήτη Γῆ, παρουσιάζονται σέ σκίτσα (<https://www.pancreta.gr/art.php?p=862>, 2018).

Μέσα ἀπό τίς τέχνες προσφέρονται εὐκαιρίες γιά εὐαισθητοποίηση τῶν αἰσθήσεων, καλλιέργεια τῆς φαντασίας καί τῆς δημιουργικῆς σκέψης εἰσάγοντας τό ἄτομο στίς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Μέσα ἀπό μιά περιπλάνηση στόν κόσμο τῆς Τέχνης στόχος εἶναι νά ἀναδειχθοῦν τά στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού

ό εκπαιδευτικός μπορεί να χρησιμοποιήσει ως έργα για την ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών (H. Gardner, 1983). «Η τέχνη είναι μία διέξοδος από τον κόσμο και όμως, δεν μας βγάζει από αυτόν. Κάθε εμπειρία ενός έργου τέχνης σχετίζεται με το περιβάλλον του, με τη σημασία και τη θέση του, με τον τύπο του, κυριολεκτικά και μεταφορικά» (T. W. Adorno, 2000).

Οι τέχνες συνδέονται με την καθημερινή ζωή των μαθητών/τριών, συνδέοντας έτσι το μάθημα με την κοινωνία και την πραγματική ζωή. Αποτέλεσμα τούτου είναι να ενισχύεται η πολιτιστική συνείδηση των μαθητών, πράγμα που είναι ζητούμενο στην σύγχρονη εποχή και τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Οί μαθητές παρατηρώντας σύμφωνα με τα στάδια του Perkins ένα έργο Τέχνης αντλούν και αποκαλύπτουν κοινωνικές αξίες, ιστορικά δεδομένα, καθώς και πολιτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις της κοινωνίας. Ακόμη, παρατηρούν και επεξεργάζονται έργα τέχνης, των οποίων το περιεχόμενο σχετίζεται με το περιεχόμενο ενός ή περισσοτέρων θεμάτων του αναλυτικού προγράμματος σπουδών. Μέσα από την επεξεργασία των έργων τέχνης προκύπτουν νέες ιδέες για το μελετώμενο θέμα και αναπτύσσεται έτσι η δημιουργικότητα, ή κριτική τους σκέψη και

οικοδομείται ή «Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσω Τέχνης» (B. Μπρίνια, 2015).

Σέ ένα έργο Τέχνης κρύβεται αυτό που ο καλλιτέχνης θέλει να ανακαλύψει ο «παρατηρητής» (Α. Κόκκος και Συνεργάτες, 2011). Μέ τον τρόπο αυτό ή σκέψη μας γίνεται πιο αναλυτική, πιο διεισδυτική. Ταυτόχρονα, όμως, διεγείρεται και ή συναισθηματική νοημοσύνη (D. Goleman, 2006) του παρατηρητή. Η ολιστική έπομένως, ανάλυση έργων τέχνης (πίνακες, φωτογραφίες, λογοτεχνικά, θεατρικά και κινηματογραφικά έργα, γλυπτά ακόμα και γκράφιτι) καλλιεργεί τον κριτικό στοχασμό (P. Freire, 1985) και παρέχει τη δυνατότητα έναλλακτικῶν νοηματοδοτήσεων, πολλαπλῶν ἑρμηνειῶν και τελικά μιᾶς πολυδιάστατης θέασης του κόσμου που μᾶς περιβάλλει και ζούμε.

Η Maxine Green (2000) ἔχει ὑποστηρίξει με τίς μελέτες της, ὅτι μέσω μιᾶς συστηματικῆς ἀνάλυσης ἔργων τέχνης ἀνακαλύπτουμε διάφορες διαστάσεις τῆς πραγματικότητας και ποικίλους τρόπους ἀντιλήψεων και συμπεριφορᾶς, ἔτσι ὥστε νά κατανοοῦμε καλύτερα τήν ἑτερογένεια. Οί ἐμπειρίες πού προσφέρουν οί εἰκαστικῆς τέχνες εἶναι πολύτιμες (G. Kress, et al. 1996).

Δέν μπορούμε παρά νά ἐπαινέσουμε τήν προσπάθεια πού πραγματοποιεῖται σέ πολλά μουσεῖα τῆς χώρας. Θά κάνουμε μιᾶ εἰδική ἐπισήμανση πού ἀφορᾶ τό Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, με τί θεματική ἐνότητα: «Ἀρχαία Ἑλληνική Τέχνη: Μιά ἱστορία με εἰκόνες». Ἀπό τίς ἀπαρχές της, στή 2η χιλιετία π.Χ. ἕως τόν 4ο αἰῶνα μ.Χ., ὅπου, τίς πολλαπλές χρήσεις τῶν ἀρχαίων εἰκόνων, μπορούν νά ἀνιχνεύσουν μαθητές/τριες μέσα ἀπό τά ἀντικείμενα, πού ἐκτίθενται στήν αἴθουσα τοῦ μουσεῖου. Ἡ ἔκθεση, πού παρουσιάζεται στό ἀνωτέρω μουσεῖο, θέτει τά ἔργα τέχνης στό ἱστορικό τους περιβάλλον μέσα στό ὅποιο δημιουργήθηκαν, και ἀναζητᾶ τά κρυμμένα νοήματά τους, πού κρύβονται μέσα σ' αὐτά. Ἰδιαίτερη ἔμφαση δίδεται, ἐπίσης, στήν «ἀλληλεπίδραση

των έργων τέχνης με άλλους μεσογειακούς πολιτισμούς και στο ρόλο έξωγενών επιδράσεων στην εξέλιξη των καλλιτεχνικών ρυθμών και τεχνικών στην Ελλάδα» (<http://www.elculture.gr/blog/arxaia-elliniki-texnikres-istories-kikladikis/>, 2018).

Οι εικαστικές τέχνες συνδυάζονται με την καθημερινή ζωή των μαθητών και αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του πολιτισμού μας, στον οποίο όλοι μετέχουμε. Μέσα από τα εικαστικά οι μαθητές χαρτογραφούν φιλίες, μαθαίνουν πώς να συνυπάρχουν, έμβραθούν περισσότερο στο έγώ, στην ανακάλυψη και κατανόηση του έαυτού τους και των γύρω τους για τον προσδιορισμό της ταυτότητας τους (K. Wick, 2000).

Συμπεράσματα

Μεθοδολογικά μοντέλα εφαρμοσμένα στη διδακτική πράξη πιστοποιούν τό γεγο-

νός ότι ο στοχασμός μπορεί να αναπτυχθεί μέσα από την συστηματική παρατήρηση έργων τέχνης και να συμβάλει στην κριτική και δημιουργική ανάπτυξη της σκέψης των παιδιών.

Επίσης, η τέχνη είναι αυτή που καλλιεργεί στον άνθρωπο τη βαθύτερη συνείδηση της ανθρωπιάς του. Περισσότερο δέ στην Εκπαίδευση ενισχύει αποτελεσματικά τη δημιουργική μάθηση με τρόπο βιωματικό, όλιστικό, αλλά και συνάμα ένδυναμώνει την κριτική στάση των μαθητών και μαθητριών απελευθερώνοντας τις παραγωγικές και συνεργατικές δυνάμεις εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών.

Ακόμη μέσα από την τέχνη μαθαίνει ο μαθητής πώς αλλάζει ή κοινωνική και πολιτική ζωή ενός τόπου και πώς οικοδομείται μία νέα εποχή μέσα από συνθήκες, που υποκρύπτονται σε ένα έργο τέχνης, συνθήκες που μαθαίνει να ανακαλύπτει ο μαθητής/τρια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- ADORNO T. W. (2000). *Αισθητική θεωρία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 588-589.
- BROOKFIELD ST. (1987), *Developing Critical Thinkers*. San Francisco: Jossey-Bass.
- CASE C., T. DALLEY (2002). *The handbook of art therapy*. East Sussex: Brunner-Routledg.
- DEWEY J. (2005). *Art as Experience*. New York: The Penguin Group.
- EFLAND A. (2002). *Art and Cognition. Integrating the Visual Arts in the Curriculum*. New York: TeachersCollege, ColumbiaUniversity, pp. 133-171.
- EFLAND ARTHUR (2002). *Art and Cognition. Integrating the Visual Arts in the Curriculum*. New York: Teachers College, Columbia University, p.105.
- EISNER E. (2002). *The arts and the creation of mind arts and the creation of mind*, New Haven and London: Yale University Press. σ. 35-42.
- FREIRE P. (1985). *Η πράξη της μελέτης. Στο: Για μία Απελευθερωτική Αγωγή*. Αθήνα: Κέντρο Μελετών και Αυτόμόρφωσης.
- GARDNER H. (1983). *Frames of mind: the theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- GARDNER H. (1990). *Art Education and Human Development*. Los Angeles: The Getty Education Institute for the Arts.

- GOLEMAN D. (2006). *Κοινωνική Νοημοσύνη. Η νέα επιστήμη τών ανθρώπινων σχέσεων*. Μτφρ. Χ. Ξενάκη. Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- GREEN M., (2000). *Releasing the Imagination*. San Francisco: Jossey-Bass.
- ΚΟΚΚΟΣ Α. (2010). Transformative Learning through Aesthetic Experience: Towards a comprehensive method. *Journal of Transformative Education*, 8 (3), 155-177.
- KRESS G. and LEEUWEN, T. V. (1996). *Reading images, the grammar of visual design*, London: Routledge
- PERKINS D. (1994). *The Intelligent Eye: Learning to Think by Looking at Art*. Los Angeles: The Getty Education Institute for the Arts.
- ΤΟΛΣΤΟΥ Λ. (1995). *What is Art?* London: Penguin Classics.
- WICK K. (2000). *Γιαχάννες Ίπεν, Η εικαστική παιδαγωγική ως όλιστική παιδαγωγική* (μτφρ. Στ. Μπεκιάρη). Αθήνα: Ένωση Καθηγητών Καλλιτεχνικών Μαθημάτων, Press Line.

Έλληνόγλωσσση

- ΑΡΑΠΑΚΗ Ξ., (2015). *Διδακτική των Εικαστικών Τεχνών*, Αθήνα: ΙΟΝ.
- ΒΟΥΡΔΟΥΛΑΚΗ Τ. (2010). *Η τέχνη στο σχολείο*. Ηλεκτρονική έφημερίδα 3ου Γενικού Λυκείου Χανίων. Ανακτήθηκε Νοέμβριος 6, 2010.
- ΒΡΕΤΤΟΣ Ι.Ε. (1999). *Εικόνα & Σχολικό Έγχειρίδιο. Έπιλογή, Μεθοδολογική Προσέγγιση, Ανάγνωση*, Αθήνα.
- ΚΑΚΟΥΡΟΥ-ΧΡΟΝΗ Γ. (2002). «Αναλυτικό σχολικό πρόγραμμα καί τέχνες» στο Ε. Γλύτση, et al, *Πολιτισμός καί εκπαίδευση*, ΕΑΠ, Πάτρα. σ. 119-120.
- ΚΑΤΣΙΡΑΣ Α. (2007). *Συμβουλευτική διαδικασία καί θεραπευτικές μορφές τέχνης, Έλληνική Έπιθεώρηση Συμβουλευτικής καί Έπαγγελματικού Προσανατολισμού (ΕΛΕΣΥΠ)*, τεύχος, 80-81, Αθήνα: Έλληνικά Γράμματα.
- ΚΟΚΚΟΣ Α. & ΜΕΓΑ Γ. (2007). Κριτικός Στοχασμός καί Τέχνη στην Έκπαίδευση. *Έκπαίδευση Ένηλίκων*, 12, 16-21.
- ΚΟΚΚΟΣ Α. (2011). *Μετασχηματίζουσα Μάθηση μέσα από τήν Αισθητική Έμπειρία: Η Διαμόρφωση μις Μεθόδου*. Στο Α. Κόκκος & Συνεργάτες (Έπιμ.), *Έκπαίδευση μέσα από τίς Τέχνες* (σσ. 71-120). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΚΟΚΚΟΣ Α. καί ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ (2011), *Έκπαίδευση μέσα από τίς Τέχνες*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 43.
- ΜΠΡΙΝΙΑ (2015). *Η τέχνη ως έργαλειό στή διδακτική μεθοδολογία τών οικονομικών επιστημών στο σχολείο: μιá καινοτόμα εκπαιδευτική προσέγγιση για ένα σχολείο για τήν κοινωνία, ή τέχνη ως έργαλειό στή διδακτική μεθοδολογία τών οικονομικών επιστημών στο σχολείο: μιá καινοτόμα εκπαιδευτική προσέγγιση για ένα σχολείο για τήν κοινωνία*, Αθήνα.
- ΝΤΟΥΛΙΑ Α. (2012). *Δημιουργική Μάθηση μέσα από τήν Τέχνη: Μιá πρόταση διδασκαλίας στην Έστορία*. *Πρακτικά του Έλληνικού Ένστιτούτου Έφαρμοσμένης Παιδαγωγικής καί Έκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 6ο Πανελλάνιο Συνέδριο, 5-7 Οκτωβρίου 2012.
- ΡΑΪΚΟΥ Ν. (2013). *Έκπαίδευση Ένηλίκων καί Τριτοβάθμια Έκπαίδευση: Διερεύνηση Δυνατότητας για Ανάπτυξη Κριτικού Στοχασμού μέσα από τήν Αισθητική Έμπειρία σε Έκπαιδευόμενους Έκπαιδευτικούς (Διδ. Διατριβή)*. Πανεπιστήμιο Πατρών.
- ΡΟΜΠΙΝΣΟΝ Κ. (1999). *Οί τέχνες στα σχολεία. Αρχές, Πρακτικές, Προβλέψεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΣΑΛΛΑ-ΔΟΚΟΥΜΕΤΣΙΔΗ Τ. (1996). *Δημιουργική φαντασία καί παιδική τέχνη*. Αθήνα: Έξάντας.
- ΣΚΕΜΠΕΡΗ Α., «Τέχνη καί εκπαίδευση: ή συμβολή τής τέχνης στο εκπαιδευτικό έργο ή για μιá εκπαίδευση του μέλλοντος», *Συνεργασία*, άρ. 2 (Σεπτ. 2010).

«Αφήστε με νά ζήσω!»

Τὴν Κυριακή 6 Μαΐου 2018, πραγματοποιήθηκε ἀπὸ Ὁρθόδοξα Χριστιανικά Σωματεῖα τῆς Ἀθήνας, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἡ Χ.Ε.Ε.Λ., ἐκδήλωση(ἡμερίδα) μὲ θέμα «Αφήστε με νά ζήσω!» πού στόχευε στὴν εὐαισθητοποίηση καί πληροφόρηση τῶν πολιτῶν καί τῶν νέων παιδιῶν στοῦ δικαίωμα στὴ ζωή τοῦ ἀγέννητου παιδιοῦ.

Ὁ ἐτήσιος ἀριθμὸς τῶν ἐκτρώσεων, ἂν καί ἀνεπίσημος, κινεῖται σὲ ἑξαψήφιο ἀριθμὸ, γεγονός πού πρέπει ὅλους, Ἐκκλησία, Πολιτεία, φορεῖς, ἰατρικὸ προσωπικὸ ἀλλὰ καί τοὺς πολῖτες αὐτῆς χώρας νά ἀνησυχήσει. Τὸ χρέος κυρίως πέφτει στὴν ποιμαντικὴ φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας, γιατί μόνο αὐτὴ μπορεῖ νά νοσηματοδοτεῖ τὴ ζωή χωρὶς νομικά ἢ νομικίστικα ἐπιχειρήματα ὡς πρὸς τὸ τί εἶναι ζωή, ἀπὸ πότε ἀρχίζει καί ἀπὸ πότε ἓνα ἔμβρυο θεωρεῖται ἔμψυχο ὄν.

Ἡ ἐκδήλωση ἔλαβε χώρα στοῦ ἀμφιθέατρο τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου, καί περιελάμβανε ἐκτός ἀπὸ τίς ἐπιστημονικὲς εἰσηγήσεις καί διαδραστικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ μαθητές, φοιτητές καί νέους.

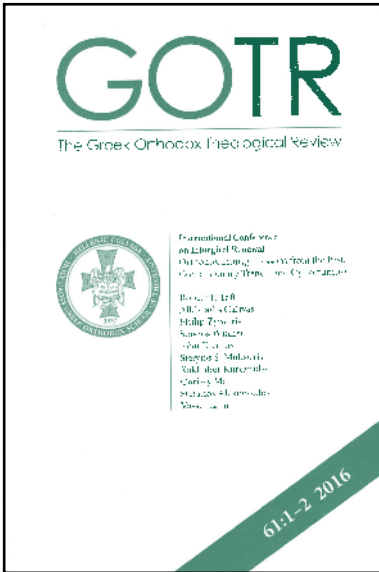
Ὅπως συνήθως, σὲ μιά κοινωνία πού δέν ἔχει πλέον ἐδῶ καί καιρὸ σταθερές, ἔξω

τοῦ χώρου τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου, εἶχαν ἀντισυγκέντρωση μὲ πλακάτ καί φυλλάδια, ὁμάδες γυναικῶν πού μιλοῦν γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκα νά χρησιμοποιεῖ ὅπως θέλει τὸ σῶμα της κ.τ.δ. διεκδικώντας τὸ «δικαίωμα» (!) στὴν διακοπὴ τῆς κύησης, μὲ τὸ «ῥωατο» ἐφεύρημα, ὅτι γιὰ νά κυοφορήσει μιά γυναίκα τὸ παιδί πρέπει νά τὸ θέλει καί νά μὴν εἶναι ἀνεπιθύμητο! Εἶναι οἱ ἴδιες πού φωνάζουν γιὰ τὸ δικαίωμα αὐτὸ, ὀρίζοντας τὴ ζωή κατὰ τὸ δοκοῦν, ὅταν κατὰ συγκυρία, τὴν συγκεκριμένη περίοδο, δύο νέα κορίτσια πέταξαν κυριολεκτικὰ τὰ νεογέννητα παιδιὰ

τους, ἢ μιά στὴν τέντα τοῦ ἀκάλυπτου τῆς πολυκατοικίας καί ἡ ἄλλη στὸν κάδο τῶν σκουπιδιῶν, ἀντιμετώπισαν τὴν γενικὴ κατακραυγὴ γιὰ τὸ ἔγκλημα αὐτὸ, φανταζόμεστε καί τῶν ἰδίων πού διαμαρτύρονταν. Μιά κοινωνία βουτηγμένη μέσα στὴν ὑποκρισία καί τὴν φιληδονία της, δείχνει πῶς θέλει πολλὴ δουλειὰ ἀπὸ τοὺς πνευματικὸς ταγοῦς γιὰ νά ὀρθοποδήσει.

ΑΠΟ ΟΣΑ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ

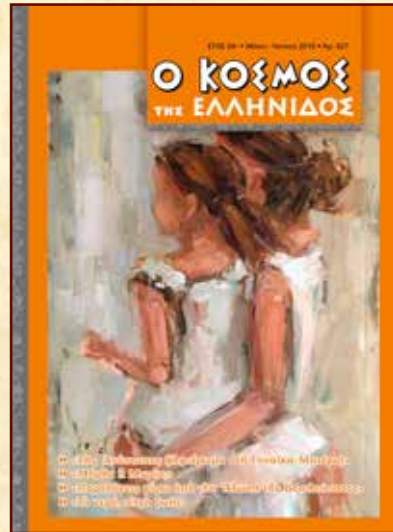
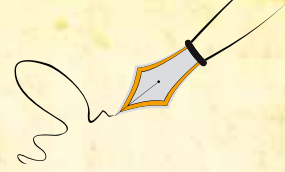
Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άρθρογραφία των δύο τόμων της Έπιθεώρησης (έπετηρίδας) της Θεολογικής

Σχολής του Τιμίου Σταυρού του έτους 2016 πού πρόσφατα λάβαμε (GOTR- The Greek Orthodox Theological Review- Holy Cross Greek Orthodox School of Theology). Ίδιαίτερα ο τόμος 61:1-2 2016, περιλαμβάνει τις εισηγήσεις της Διεθνούς διάσκεψης για τη Λειτουργική ανανέωση (International Conference on Liturgical Renewal) πού έλαβε χώρα στις έγκαταστάσεις της Σχολής τόν Μάρτιο του 2013. Η εύρεία θεματική και ή τολμηρή θέαση κάποιων θεμάτων από τήν άλλη άκρη του Άτλαντικού, καλό είναι νά προβληματίσουν τόν όρθόδοξο χώρο και κατόπιν πολλής συζητήσεως νά ληφθούν συνοδικά κάποιες απόφάσεις πού θά εφαρμοστούν πανορθόδοξως, γιατί ένω ή ανανέωση είναι σημαντική υπόθεση, ή επί μέρους εφαρμογή της προκαλεί διά της άνομοιομορφίας μιá παραφωνία και στήν ούσία ως «ιδιοτροπία» συνεισφέρει άρνητικά στήν κοινή πορεία.

Υπήρξε μιá έποχή, πού πυκνό σκοτάδι άγνοίας και πλάνης είχεν άπλωθῆ σέ όλη τή γῆ. Και αυτός άκόμα ο άδύνατος λύχνος της άνθρωπίνης φιλοσοφίας είχε σβήσει. Μάταια οί άνθρωποι ζητούσαν λίγο φώς. Μάταια ποθούσαν, έστω και στοιχειά, άληθινῆς μορφώσεως και γνώσεως. Ρωτούσαν και ξαναρωτούσαν ο ένας τόν άλλον: «τί έστιν άλήθεια;» Φιλόσοφοι και έπιστήμονες, πολιτικοί και στρατιωτικοί άρχοντες, θρησκευτικοί ήγέται και άπλοί πολῖται, αισθανόνταν ένα τεράστιο κενό στήν ψυχή και στή διάνοιά τους. Τό ψέμα κυκλοφορούσε μεταξύ των και ή άλήθεια έμενε άγνωστη ή σχεδόν άγνωστη. Δηλωτικό της άναζητήσεως αυτής εκ μέρους τών ανθρώπων ήταν και ο βωμός του άγνώστου Θεού, πού είχαν στήσει οί Άθηναίοι. Είχαν πιά άντιληφθῆ οί Άθηναίοι και όλοι σχεδόν οί λαοί, ότι οί θεοί, τούς όποιους ως τότε έλάτρευαν ήτανε ψεύτικοι και άνύπαρκτοι, φτωχές επινοήσεις ανθρώπων. Και όμως αυτή ή έσωτερική φωνή έλεγε και ξανάλεγε στον καθένα, ότι υπάρχει ο άληθινός Θεός, ο ένας, πού είναι τώρα άγνωστος και πού πρέπει όπωσδήποτε νά γίνη γνωστός.

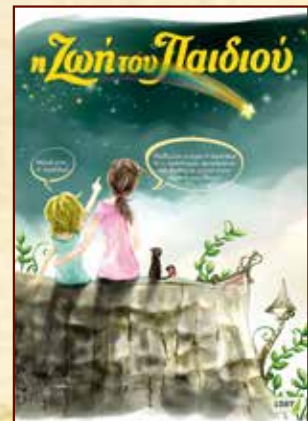
«Οί άναμορφωταί της οικουμένης», εκδ. ΖΩΗ, Άθήναι 1958, σελ. 5.

Άξίζει νά διαβάσετε

Τò μηνιαίο Ὁρθόδοξο Χριστιανικό Περιοδικό με τὴν ἱστορία τῶν 100 χρόνων του κοντὰ στὸν ἑλληνικό λαό.

Περιοδικό με ἱστορία μεγαλύτερη τῶν 50 ἐτῶν, ποὺ ἀπευδύνηται στὴ γυναίκα, στὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ τῆς παρουσία.

Τò περιοδικό γιὰ τὴν Ἐπιστήμη, τὰ Γράμματα καὶ τὴν Τέχνη, με τὸ ἔνδοξο παρελθὸν καὶ τὸ δυναμικό “παρὼν” στὶς μάχες του κατὰ τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς ἀπιστίας.

Νεανικό περιοδικό τῆς “Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως” – με τὸν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καὶ τὴ σφραγίδα τῆς πίστεως καὶ τῆς παιδείας.

Τò μηνιαίο παιδικό περιοδικό ποὺ κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὸ 1946 – ἓνας πολύτιμος πνευματικὸς φίλος γιὰ τὰ Ἑλληνοπούλα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Χριστιανικής Ένώσεως
Έκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν

- **Σπυρ. Καλλιάφα:**
ΤΟ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΓΕΝΕΤΗΣΙΟΥ ΟΡΜΗΣ _____ 3,00 €
ΕΘΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ, ΦΥΣΙΚΟΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ & ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 3,00 €
ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΠΡΩΤΑ ΠΑΙΔΙΚΑ ΕΤΗ έκδοσις Γ΄ _____ 5,00 €
- **Γ. Θ. Κολιτσάρα:**
ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ τόμοι Β΄ & Γ΄ έκαστος _____ 6,00 €
Η ΑΠΑ ΓΡΑΦΗ ΔΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΜΟΡΦΩΣΙΝ ΤΟΥ _____ 3,00 €
Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ _____ 10,00 €
- **Β. Χαραλαμποπούλου:**
Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ _____ 3,00 €
Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ _____ 3,00 €
ΤΟ ΠΑΙΔΙΚΟ ΚΑΙ ΕΦΗΒΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ _____ 3,00 €
- **Μ. Debesse:**
ΣΤΑΘΜΟΙ ΑΓΩΓΗΣ _____ 5,00 €
- **G. Allport:**
ΤΟ ΑΤΟΜΟΝ ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΟΥ _____ 6,00 €
- **Γωάν. Αντωνίου:**
ΠΩΣ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΜΕΝ ΤΑΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΑΣ ΑΠΟ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ _____ 3,00 €
- **ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ ΤΗΣ Χ.Ε.Ε.Λ.:**
ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΙΔΑΝΙΚΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑΝ ΜΑΣ _____ 6,00 €
Η ΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΟΣ _____ 6,00 €
Η ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ ΩΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑ _____ 6,00 €
Ο ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΤΟΥ _____ 6,00 €
Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ _____ 6,00 €
ΟΔΗΓΗΤΙΚΗ, ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗ _____ 6,00 €
ΤΑ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ _____ 6,00 €
ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ _____ 6,00 €
ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΣ _____ 6,00 €
ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΝ ΠΝΕΥΜΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΝ _____ 6,00 €
ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 6,00 €
Η ΕΘΝΙΚΗ ΜΑΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ _____ 6,00 €
ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 6,00 €
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 6,00 €
ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ _____ 6,00 €
Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ _____ 6,00 €
Η ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 6,00 €
ΠΡΟΣΩΠΟ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 6,00 €
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ _____ 6,00 €
ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΑΠΟΤΥΧΙΩΝ _____ 6,00 €
ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ ΚΑΙ ΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ _____ 10,00 €
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ _____ 10,00 €

